

Նվիրվում է

Երևանի պետական Համալսարանի
Աստվածաբանության ֆակուլտետի
Հիմնադիր-դեկան՝ երջանկաՀիշատակ

Տ. ՇաՀե արք. Աճեմյանի

և

Տ. Դերենիկ վրդ. Դավթյանի Հիշատակին

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ԱՆՈՒՇԱԿԱՆ ԵՊՍ. ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ

ԱՃԵՄՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

Զ

ԿՈՄԻՏԵԱ

ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
Երևան - 2007

ՀՏԴ 78(479.25): 23/28
ՊՄԴ 85.313(27)+86.37
Ա 642

Հրատարակության է երաշխավորվել երևանի պետական համալսարանի աստվածաբանության ֆակուլտետի խորհրդի որոշմամբ

Գրախոս՝ պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ. Ռ. Յ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Խմբագիրներ՝ պատմ. գիտ. թեկն., դոց. Լ. Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ
պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ. Յ. Գ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Անուշավան Եպս. Ժամկոչյան

Ա 642 Կոմիտաս. Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2007, 108 էջ:

Հեղինակը անդրադարձել է մեծ երգահան և խմբավար Կոմիտաս վարդապետի կյանքին, ուսումնառության տարիներին և էջմիածնի տաճարում կատարած հոգևոր երաժշտության և հայ ժողովրդական երգերի հավաքման ու վերամշակման ուղղությամբ կատարած աշխատանքներին:

Գրքում խոսվում է նաև Կոմիտաս վարդապետի որպես հոգևորականի կատարած աշխատանքների մասին:

Գիրքը նախատեսվում է մասնագետների և ուսանողության համար:

ՊՄԴ 85.313(27)+86.37

ISBN 978-99930-4-789-6 © Հեղինակային հրատարակություն, 2007 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«ՍՈՂՈՍՈՆ ՆԱԽԱՆՆԱՄՈՒԹՅԱՆ ԸՆԾԱՆ ԵՂԱՎ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻԻ»:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԸՆԾԱՆ ՀԱՆԴԻՍԱՅԱՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ»

Վազգեն Ա Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Քրիստոնեությունը, Հանձին 1700-ամյա Ս. էջմիածնի, դարեր շարունակ լուսատու և անմար ջահ է եղել Հայ ժողովրդի կյանքում: Եվ ի երախտագիտություն Հայ եկեղեցու ազգապահպան ոգու՝ մեր ժողովուրդը միշտ էլ պատշաճ մեծարանքի է արժանացրել եկեղեցու Հայրերին, Հիսուս Քրիստոսի նվիրյալ սպասավորներին, սրբացրել նրանց անունները, հետևել նրանց պատգամներին, նրանց վարքը ուսանելի օրինակ դարձրել, ուսումնասիրել նրանց ստեղծած հարուստ հոգևոր և գրական ժառանգությունը: Այդ հոգևոր գանձերը անսպառ են և բազմաթիվ հետաքրքրական էջեր են բացում ջանադիր ուսումնասիրողի առջև:

Պատմության ընթացքում, ցավոք, եղել են նաև անբարե-նպաստ պահեր, երբ ինչ-ինչ պատճառներով անտեսվել են հոգևոր մեծարժեք ժառանգության պտուղները, և փորձ է արվել նսեմացնել եկեղեցու դերը:

Այսօր, ի բարեբախտություն մեր ժողովրդի, Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին վերագտել է իր պատմական առաքելությունը և ունի բոլոր հնարավորությունները՝ ճշմարտացիորեն երևան Հանելու իր հոգևոր բոլոր արժեքները:

Մեր աշխատությունը վերաբերում է Հայ եկեղեցու նվիրյալներից մեկի՝ Կոմիտաս վարդապետի հոգևոր-եկեղեցական գոր-

ծունեությունը՝ կենսագրական բազմաթիվ վավերագրերով բացահայտված և մինչև օրս կոմիտասագիտությունը հայտնի գիտական և գեղարվեստական նյութերով ամբողջականացված:

Կոմիտաս վարդապետը հայ իրականության մեջ գերազանցապես ծանոթ է իբրև հանճարեղ երաժիշտ, որ ոչ միայն հորինել, հավաքել և օտարաբույր ազդեցություններից զտել է հայ երգն ու երաժշտությունը, այլ դրանց տվել է նաև զուտ ազգային նկարագիր և ոգի:

Կոմիտասը՝ հայ երգի Առաքյալը, իր հոգու մեջ խտացրեց ամբողջ ժողովրդի հոգևոր ու ազգային երգի թրթռումները: Նա իր հանճարեղ ստեղծագործություններով հայ երգի գանձարանի մեջ ամփոփեց հայ եկեղեցականի ու հայ գյուղացու հոգեթով ապրումը՝ այնքան բյուրեղացած ու այնքան հարազատորեն հայկական:

Նրա մասին հարուստ գրական ժառանգություն կա: Սակայն երբեմն այդ գրքերում ժամանակների ոգու թելադրանքով փորձ է արվում հեռացնելու նրան հայ եկեղեցուց և հոգևոր ոլորտից, որից խաթարվում է Կոմիտաս վարդապետի ամբողջական և ճշմարտացի նկարագիրը:

Մենք կփորձենք, եղած փաստերի հիման վրա, այս գրքում կերտել մի նոր ու ամբողջական կոմիտասյան կերպար, որը քրիստոնեական ոգու, հայ եկեղեցու ծնունդն է, որից ակունքվեց հոգևոր երաժշտությունն ու երգարվեստը:

Կոմիտասի մասին հայ մամուլում առաջին անգամ հաղորդագրություններ են տպագրվել 1890-ական թվականներին: Առաջին հրատարակումը վերաբերում է Սողոմոն սարկավազի գրած «Ազգային օրհներգ»-ին, որ տպագրվել է «Տարազ» շաբաթաթերթի 1891 թ. համար 15-ում: Այնուհետև 1893 թ. սկսած պարբերաբար հաղորդագրություններ, ինֆորմացիաներ և հետաքրքիր հոդվածներ են լույս տեսնում «Մուրճ», «Մշակ», «Լուսնայ», «Արձագանք», «Անահիտ», «Արարատ», «Հովիվ», «Յուշարար», «Բազմավեպ», «Գեղարուեստ», «Բիւզանդիոն», «Ժամանակ», «Տաճար», «Ազատամարտ», «Լոյս», «Սուրհանդակ», «Ամենուն տարեցոյց», «Հովիտ» և բազմաթիվ այլ պարբերականներում:

Առանձին հոդվածներ են հրատարակվել նաև ռուսական և օտար ամսագրերում և թերթերում¹:

Ս. էջմիածնի միաբան Կոմիտաս վարդապետի մասին առանձին գրքեր են հրատարակել Թ. Ազատյանը², Ռ. Աթայանը³, Ս. Գասպարյանը⁴, Ռ. Թերլեմեզյանը⁵, Բ. Քուչնարյանը⁶, Վ. Ղորղանյանը⁷, Ս. Մելիքյանը⁸, Աղավնի Մեսրոպյանը⁹, Ալ. Շահվերդյանը¹⁰, Շ. Պերպերյանը¹¹, Գ. Տիգրանյանը¹², Վ. Վարդանյանը¹³, Աբել. վրդ-Օղլուգյանը¹⁴ և ուրիշներ:

1969 թ. Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ «Կոմիտաս վարդապետ հայ երաժշտության առաքյալը» վերնագրով խիստ ուսանելի գրքույկ է հրատարակել Գարեգին եպիսկոպոս Սարգիսյանը (հետագայում՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս)¹⁵:

Կոմիտաս վարդապետի մասին հայ և օտար պարբերականների էջերում արժեքավոր ուսումնասիրություններով, հրատարակումներով և հուշագրություններով հանդես են եկել Մանուկ Աբեղ-

¹ Ս. Գ. Գասպարյան, Կոմիտաս, Երևան, 1961 թ. էջ 17-18:

² Ազատեան Թ., Կոմիտաս վարդապետ: Կեանքը ու գործունեությունը, հ 1, Կ. Պոլիս: Աթայան Ռ., Հայկական խազային նոտագրությունը, Երևան, 1959 թ:

³ Գասպարյան Ս., Կոմիտաս, Երևան, 1947:

⁴ Թերլեմեզեան Ռ., Կոմիտասի կեանքն ու գործունեությունը, Վիեննա, 1924 թ., «Կոմիտաս» ժողովածու (նվիրված ծննդյան 60-ամյակին): Կազմեց Ռ. Թերլեմեզյան, Երևան, 1930 թ.: «Կոմիտաս» հոդվածներ և ուսումնասիրություններ: Հավաքեց Ռ. Թերլեմեզյանը: «Կոմիտաս», Մուլնը, Երևան, 1992 թ.:

⁵ Թերլեմեզեան Ռ., Կոմիտասի կեանքն ու գործունեությունը, Վիեննա, 1924 թ., «Կոմիտաս» ժողովածու (նվիրված ծննդյան 60-ամյակին): Կազմեց Ռ. Թերլեմեզյանը: «Կոմիտաս», Մուլնը, Երևան, 1992 թ.:

⁶ X. Кушанарев, Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, П., 1958 г.

⁷ В. Корганов, Кавказская музыка, Тифлис, 1908.

⁸ Մելիքյան Ս., «Կոմիտասի ստեղծագործությունների անալիզը», Երևան, 1932 թ.:

⁹ Մեսրոպյան Աղավնի, Հուշեր, Երևան, 1942 թ.:

¹⁰ A. Шагвердян, Комитас и армянская музыкальная культура, Ер., 1956.

¹¹ Պերպերեան Շ., Կոմիտաս վարդապետը, անձը և գործը, Բուխարեստ, 1936 թ.:

¹² Г. Тигранов, Армянский музыкальный театр, т. 1, Ереван, 1956 г.

¹³ Վարդանյան Վ., Հավերժ ճամփորդ, Երևան, 1969 թ.:

¹⁴ Աբել վրդ. Օղլուգյան, Գրական նշխարը Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, Մոսկովա, 1994 թ.:

¹⁵ Գարեգին եպիսկոպոս Սարգիսեան, Կոմիտաս վարդապետ հայ երաժշտութեան առաքյալը, Բեյրութ, 1969 թ.:

յանը, Թորոս Ազատյանը, Մարի Աթնազյանը, Մուշեղ Ադայանը, Հրաչյա Աճառյանը, Մարգարիտ Բարայանը, Ս. Թադևոսյանը, Ն. Թահմիզյանը, Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը (Հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոս), Աղավնի Մեսրոպյանը, Արշակ Զուպանյանը, Ս. Պատմագրյանը, Ռ. Աթայանը և բազմաթիվ այլ Հեղինակներ:

Հանգամանորեն և ուշի ուշով ծանոթանալով նշված գրականությանը և մամուլի էջերում տեղ գտած բազմաթիվ ու բազմաբնույթ հոդվածներին՝ տեսնում ենք, որ իրոք ուշադրություն է նվիրվում Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական ժառանգությանը, վեր է հանվում և ցույց է տրվում նրա բացառիկ դերն ու նշանակությունը Հայ դասական երաժշտական մշակույթի ստեղծման ու կազմավորման գործում: Կոմիտասը ոչ միայն հորինել, այլև հավաքել, օտարաբույր ազդեցություններից գտել է Հայ երգն ու երաժշտությունը և նրանց տվել զուտ ազգային նկարագիր և ոգի: Ցավոք, խորհրդահայ Հետազոտողներից շատերը չէին նշում նրա հոգևորական լինելու հանգամանքը՝ համարելով նսեմացուցիչ: Այսպես, Ս. Գասպարյանը գրում է. «... Մեծաքանակ նյութերի մեջ ամենից ավելի ուշադրություն է նվիրվում Կոմիտաս վարդապետի ողբերգական կյանքի սրտառուչ այս կամ այն դրվագներին և հաճախ հարցը դրանով էլ սպառվում է: Այդ դեռ ոչինչ: Կարևոր է նշել, որ բոլոր դեպքերում առանձնապես շեշտվում է Կոմիտասի հոգևորական լինելու հանգամանքը, նրա վարդապետական կոչումը: Դա մթազնում է Կոմիտասի՝ որպես ժողովրդական գործչի նշանակությունը¹⁶, որ իբր նա եղել է «աշխարհիկ գաղափարներով, ապրումներով ու համոզումներով»: Սակայն Հայաստանի Հանրապետության պատմության պետական կենտրոնական արխիվում պահպանվող եկեղեցական ֆոնդերում բազմաթիվ անտիպ փաստաթղթեր կան, որոնք ցրում են և ժխտում նրա մասին եղած զանազան անհիմն ենթադրություններն ու որակումները՝ փաստագրելով ու ամբողջականացնելով մեծ հոգևորականի և երկյուղած աստվածապաշտի հավերժական կերպարը: Այդ նյութերի

ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ, իրոք, Կոմիտաս վարդապետը եղել է Ս. էջմիածնի հավատավոր և հոգևոր գործունեությանը նվիրված բացառիկ միաբաններից մեկը, որն իր ընկերների հետ ծունկի է իջել Սուրբ Սեղանի առջև և ուխտել ծառայել Հայ եկեղեցուն՝ լինելով «մշակ առանց ամօթոյ»:

Ի մի բերելով նորահայտ բոլոր նյութերը՝ մենք փորձելու ենք սույն գրքում ցույց տալ և Հնարավորինս լրացնել Մ. Աթոռ Սր. էջմիածնի հոգեծին զավակի միաբանական և հոգևոր գործունեությունը՝ անդրադառնալով նաև նրա գիտական և հոգևոր երաժշտական գործունեությանը: Հարկավ բնագավառի ուսումնասիրությունը շատ կարևոր է և խիստ անհրաժեշտ:

Ձևայած Հայ ժողովրդի համար ստեղծված պատմականորեն ծանր իրադրություններ, եղեռնին, ինչպես և Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով Մ. Աթոռի նկատմամբ կիրառված իրավազրկումներին ու բռնություններին՝ Ս. էջմիածինը միշտ էլ սատար է կանգնել իր հոգևոր զավակներին:

Կոմիտաս վարդապետը եղել է և մնում է Մ. Աթոռ Ս. էջմիածնի հավատավոր և եռամեծ վարդապետներից մեկը, որի հոգին սկսել է դողանջել Մ. Տաճարի կամարների ներքո և այնուհետև հասել յուրաքանչյուր Հայի սրտին՝ դառնալով, ինչպես բանաստեղծը պիտի ասեր՝ «Հայոց անյուելի զանգակատունը»:

Կարծում ենք, որ տվյալ գիրքն ինչ-որ չափով կհամալրի Կոմիտասյան ամբողջական կերպարի կերտման ազգանվեր գործը:

Մեր աշխատությունը թող լինի երախտիքի մի խոսք, որն արտահայտվում է մի համեստ հոգևորականի կողմից:

Մեր ձգտումն է այս գրքի հրատարակությամբ որոշակի ծառայություն մատուցել Հայաստանյայց Սուրբ Եկեղեցուն, որին իր կյանքը անմնացորդ կերպով նվիրաբերեց Մեծն Կոմիտասը:

¹⁶ Ս. Գ. Գասպարյան, Կոմիտաս. կյանքը և գործունեությունը, Երևան 1961, էջ 10:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Կոմիտաս վարդապետի մանկության և պատանեկան տարիների վերաբերյալ տեղեկությունները սակավ են: Նրա կյանքի այդ շրջանի վերաբերյալ միակ աղբյուրը ինքնակենսագրությունն է:

Փոքր Ասիայի Կուտինա քաղաքում, կոչկակար Գևորգ Սողոմոնյանի Համեստ ընտանիքում 1869 թ. սեպտեմբերի 26-ին ծնվել է Սողոմոնը: Հայրը կուտինացի էր, մայրը՝ Թագուհի Հովհաննիսյանը բուրսացի: Մեկ տարեկան Հասակում Սողոմոնը կորցնում է մորը, որն ընդամենը 17 տարեկան էր: 1876 թ. ապագա երգահանը ընդունվում է և 1880 թ. ավարտում Կուտինայի քառամյա վարժարանը:

Բյոթանահան (Կուտինան) Թուրքիայի Արևմտյան Անատոլիայում գտնվող մի փոքրիկ քաղաք էր, ուր բնակվում էին Հայեր և թուրքեր: 18-րդ դարում Հայերը այստեղ էին գաղթել Հայաստանի Գողթան (Նախիջևան) գավառից: Հայերն իրենց նոր գաղթօջախում ապրում էին Համախումբ կերպով՝ պահպանելով իրենց ավանդությունները, սովորությունները և ազգային լեզուն: Սակայն, թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից գործադրվող բռնությունների պատճառով, շատ կարճ ժամանակում Կուտինայի Հայ բնակչությունը թրջախոս է դառնում: Հայախոս միակ վայրը քաղաքի Ս. Թեոդորոսի եկեղեցին էր, որի երգչախմբում երգում էր նաև Սողոմոնի շնորհալի Հայրը: Նա ճանաչված էր նաև որպես նվագող, պարող և զվարճախոս: Իր ինքնակենսագրության մեջ Կոմիտասը հետագայում գրում է.

«Հօրս ու մօրս ազգատոհմն ի բնէ ձայնեղ է: Հայրս և Հօրեղբայրս՝ Յարութիւն Սողոմոնեանը, յայտնի դպիր են եղել մեր քաղաքի Ս. Թէոդորոս եկեղեցում: Մօրս և Հօրս տաճիկ լեզուով եւ եղանակներով յօրինած երգերը, որոնցից մի քանիսն արդէն գրել են 1893 թ. Հայրենիքումս, դեռ երգում են մեծ Հիացումով մեր քաղաքի ծերերը: Մայրս վախճանուել է 1870 թ., իսկ Հայրս՝ 1880 թ.: Մնողներիս մահից յետոյ ինձ՝ միամօր զաւակիս, դաստիարակել եւ ուսմանս մասին մեծ Հոգ է տարել Հօրական տատս՝ Մարիամը:

1876 թ. էր, երբ առաջին անգամ ոտք դրի դպրոցի շնմբը: Մեր քաղաքի վարժարանը չորս բաժանմունք ունեցող դպրոց էր: 1880 թուին աւարտեցի այդ վարժարանը, եւ Հայրս իր մահից չորս ամիս առաջ ինձ ուղարկեց Բուրսայի վարժարանը: Դեռ տարին չբոլորած, Հօրս մահուան պատճառով, մեր քաղաքը վերադարձայ: 1881 թ. մեր վիճակի առաջնորդը՝ Գեւորգ վարդապետ Դերձակեանը պէտք է գնար Սր. էջմիածին՝ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու: Գեւորգ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հրամանագրել էր, որ առաջնորդը հետը բերէ մի որբ աշակերտ, Սր. էջմիածնում հիմնած Մայր Աթոռի Գեւորգեան ճեմարանի Համար: Բսան որբի մէջ վիճակն ինձ ընկաւ, եւ առաջնորդն ինձ Սր. էջմիածին բերաւ»¹⁷:

Գևորգ Դ մեծագործ և երաժշտասեր Կաթողիկոսը եկեղեցիներում կատարվող երգեցողությունը միատեսակ դարձնելու, ավանդականը ձայնագրելու և կորստից փրկելու, Հայ եկեղեցական երաժշտության մեջ միասնականություն մտցնելու և գեղեցիկ երգերը վերականգնելու, ինչպես նաև իր Հիմնադրած ճեմարանում դասավանդվող Հոգևոր երաժշտությունը կանոնակարգելու և բարձր հիմքերի վրա դնելու նպատակով 1874 թ. Կ. Պոլսից Մայր Աթոռ է հրավիրում անվանի երաժշտագետ Նիկողայոս Թաչճյանին: Այդ նպատակով Գևորգ Դ Կաթողիկոսը Հատուկ շրջաբերականով հրահանգում է բոլոր թեմակալ առաջնորդներին, որպեսզի փնտրեն ու գտնեն լավ ձայն ունեցող երեխաներ և ուղարկեն Ս. էջմիածին՝ ճեմարանում սովորելու Համար:

¹⁷ «Կոմիտաս վարդապետ կուտինացի», (ինքնակենսագրություն), 1908 յունիս 24, Ս. էջմիածին: «Չայրենիք» անսագիր, Պոսթըն, 1924, մայիս:

ԱՀա թե ինչ է գրում սինոդը 1875 թ. Հուլիսի 25-ին Շամախու Հայոց Հոգևոր դպրոցի Հոգաբարձութեանը.

«Ապաքէն բացայայտ պիտի լինի յարգութեանց Ձերոց, թէ գերերջանիկ թարգմանիչք եւ ծաղկեցուցիչք ազգային գրականութեան մերոյ յոսկեղարուն այնմիկ՝ զորքան փոյթ եւ վաստակ յանձինս կրեցին եւս գերապայծառ փառս վերածել զներքին եւ զարտաքին բարեկարգութիւն մերս ուղղափառ սուրբ եկեղեցւոյ:

Արդ ի բարակարգութիւն սակի է եւ եկեղեցականն երաժշտութիւն, որ արդարեւ զլսելիս ունկնդրաց գրաւ է իր մեծին եւ մերոյն Աստուծոյ, որ վասն օրհնութեան եւ փառաբանութեան միայն ստեղծ գմեղ: Եկեղեցական երաժշտութիւն կարգաւորեալ եւ ձայնագրութեան արհեստի վայելչացուցեալ ի թարգմանչաց սրբոց՝ այո՛, մեծապէս պայծառացուցանէր զեկեղեցին, բայց այնինչ բրնութիւն ժամանակաց խստապէս ճնշեալ զեկեղեցականս մեր՝ ոչ ներէին անթերի զպաշտամունս կատարել, հետզհետէ բոլորովին մոռացեալ եղեւ Հայկական ձայնագրութիւն եւ իւրաքանչիւր ոք ըստ քմաց երգէր զչարականս խառնաչփոթ եղանակաւ, եւ յութից ձայնից երեքն կամ չորեքն բովանդակ մոռացեալ մինչեւ ցարդ:

Սակայն փառք ողորմութեանն Աստուծոյ, որ ազդեաց յազգասէր սիրտ վեհափառ Հայրապետին մերոյ փութայ զանյայտացեալ Հուրն Հրէական սրբութեան զձայնագրութիւն ասեմ Հայկական ի վեհութենէ թաքստեանն դնել ըստ Աւետարանին ի վերայ աշտարակի ի բարոյապատճառն լուսաւորութեան մանկանց եկեղեցւոյ, քանզի նորին վեհափառութիւնն լսելով եւ մանաւանդ տեսնելով ի բազում ուրեք, զի եկեղեցական զերգեցողութիւնս շարունակաց եւ այլոց այլ ընդ այլոց առաւել կորուսեալ են զգեղեցիկ եղանակս երգոցն: Հեռատես իմն նպատակաւ փութացաւ բերել ի Կ. Պոլսոյ զվարժապետ ձայնագրութեան եւ ժողուելու յամենայն քաղաքաց զաշակերտս ետ ուսուցանել զայն պատուական արուեստն, զի տարածեսցի այն յամենայն եկեղեցիս վասն միօրինակ ներդաշնակութեամբ երգեցողութեան»¹⁰:

¹⁰ ՀՀ պատմութեան պետական կենտրոնական արխիւ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 246, ք. 61. «Էջմիածին», 1948, հունվար-փետրվար, էջ 52:

Գևորգ Դ Քերեստճյան կաթողիկոսի այս կարևոր միջոցառումը պատճառ է դառնում, որպեսզի թրքախոս Սողոմոնը 1881 թ. Հոկտեմբերի 1-ին բերվի Ար. Էջմիածին և ներկայացվի կաթողիկոսին:

ԱՀա թե ինչ է գրում Կոմիտասը կաթողիկոսի Հետ Հանդիպման մասին.

«Բազմած էր Հայոց Հայրապետը՝ պատկառելի մի ծերունի: Սկսաւ ինձ Հարց ու փորձ անելս: Ես ապուշ էի կտրել մնացել, չէի հասկանում, թէ ինչ է ասում, որովհետեւ խօսում էր Հայերէն, իսկ ես, որպէս եւ մեր քաղաքացիք, տաճկախօս էի. թէեւ Հայերէն գրեկարդալ գիտէի, բայց դպրոցում բոլոր առարկաները անցել էի տաճիկ լեզուով, ուստի չէի հասկանում կարդացածս ու Հայերէնը: Վեհը տեսաւ, որ ես Հայերէն չեմ իմանում, ասաց տաճկերէն լեզուով:

- Դու զուր ես եկել այստեղ, որովհետեւ մեր ճեմարանում ամէն բան Հայերէն են անցնում: Ես էլ առանց քաշուելու, մանկական միամտութեամբ, Համարձակութիւն եկաւ վրաս եւ ասացի,
- Ես եկել եմ Հայերէն սովորելու:
- Էհ, լաւ ձայն ունե՞ս եւ երգել գիտե՞ս:
- Այո՛, ունեմ ու գիտեմ:
- Ի՞նչ երգեր գիտես:
- Ինչ ասես գիտեմ, Հայերէն, տաճկերէն, եկեղեցական, աշխարհական:
- Շատ լավ, «Լոյս Ձուարթը» Գիտե՞ս:
- Գիտեմ:
- «Լոյս Ձուարթ»-ը երգելիս նկատեցի, թէ ինչպէս նորա աչքից արցունքները գլորում էին եւ թաւալուելով երկար ճեմրակ մօրուսի վրայով՝ գլորում էին վերարկուի ծալքերի մէջ:
- Ասոր ճեմարան տարէք,- Հրամայեց վեհը Մանկունի Վահրամ եպիսկոպոսին՝ իր դիւանապետին»¹⁰:

¹⁰ Աբել վրդ. Օղլուգեան, Գրական նշխարը Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչէն, Սոնորեալ, 1994, էջ 8:

Եվ այսպես «Լոյս Զուարթ» երգի հոգեթով կատարումով 12 տարեկան Սողոմոնը դառնում է Գևորգյան ճեմարանի ուսանող:

Ուսման առաջին իսկ տարում Սողոմոնն իր բացառիկ առաջադիմությամբ և արտակարգ ընդունակություններով գրավում է բոլորի ուշադրությունը և բացահայտում աստվածատուր շնորհները:

Մանուկ Աբեղյանը Կոմիտասի մասին իր հուշերում գրում է. «Ես չեմ կարող ասել, թե Կոմիտասը ճեմարանում ինչպիսի աչակերտ է եղել իր առաջադիմությամբ, որովհետև նա մի չորս տարով ինձանից փոքր էր, իսկ դասարանի թվով ավելի ևս ցածր էր: Բայց գիտեմ, որ նա հիմնովին կերպով յուրացրել էր Հայերենը՝ թե՛ հին, թե՛ նոր, լավ գիտեր հանրահաշիվ և երկրաչափություն, այնպես որ ճեմարանում ուսուցիչ եղած ժամանակ այդ քննության ընթերական նա էր, և երբեմն ինքը մենակ էր վարում քննությունները»²⁰:

Վավերագրերը հավաստում են, որ թրքախոս Սողոմոնը ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում իր աշխատասիրության և ուշիմության շնորհիվ սկսում է վարժ կերպով հայերեն խոսել և բարձր առաջադիմություն ցուցաբերել բոլոր առարկաներից: Ծնորհիվ երաժշտության դասախոս Սահակ վարդապետ Ամատունու, Սողոմոնի մեջ առանձնահատուկ սեր և հակում է դրսևորվում երաժշտության նկատմամբ: Նա հափշտակությամբ էր կարդում նաև հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի պատմություն: Ճեմարանի դասախոսները հոգատարությամբ շրջապատում են Կոմիտասին: Մասնավորապես բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, որ ուուսերեն էր դասավանդում, անչափ սիրում էր իր սանին: Նրա պատվերով Մոսկվայից ստացվում է երաժշտագիտական գրականություն: Կոմիտասը ինքնամոռացորեն տարվում է այդ գրքերի ուսումնասիրությամբ: Դեռևս 5-րդ դասարանում նա առանց դժվարության կարողանում է ձայնագրել ամենաբարդ եղանակները: Մակար կաթողիկոսի հրավերով Մայր Աթոռ է գալիս Մաղաբիա արք. Օրմանյանը: Նա, գործադրելով իր եկեղեցական և

աստվածաբանական գիտելիքներն ու կազմակերպչական կարողությունները, հիմնովին վերափոխում է Գևորգյան ճեմարանի դասավանդման ձևերն ու բարձրացնում մակարդակը:

Օրմանյանի ձեռնարկած բարեփոխումների ընթացքում՝ 1890 թ. հունիսի 9-ին, Գարեգին Հովսեփյանի, Գևորգ Զորեքչյանի, Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի հետ Սողոմոն Սողոմոնյանը ձեռնադրվում է սարկավազ և նվիրվում հոգևոր ծառայությանը²¹:

1893 թ. Սողոմոն սարկավազը ավարտում է ճեմարանի լսարանական բաժինը՝ գրելով «Ծնորհային, նրա դարը և նրա ժամանակ յուզուած կրօնական խնդիրները» թեմայով ավարտաճառը, որի մասին կխոսենք ստորև: Նույն թվականի հոկտեմբերի 5-ին Կոմիտասը նշանակվում է ճեմարանի երաժշտության դասատու և Մայր Տաճարի խմբավար՝ Կարա-Մուրզայի փոխարեն: (Սբ. էջմիածնի միաբանությունը դժգոհություններ ուներ Կարա-Մուրզայի կաթողիկական դավանանքի և սկզբունքների պատճառով): Կարա-Մուրզային հեռացնելը մեծ հուզում և զայրույթ է առաջացնում թե՛ աչակերտների և թե՛ ուսուցիչների շրջանում: Ճեմարանի տեսուչ Կ. Կոստանյանը նույնիսկ հրաժարական է ներկայացնում կաթողիկոսին, որում գրում է. «Նորին Վեհափառութեան Տ. Տ. Մկրտիչ Առաջնոյ Սրբազնասուրբ Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց

Յայտարարութիւն

Համաձայն պատուիրանի սրբութեան ձերոյ զպ. Կարա-Մուրզա արձակեցի ի պաշտօնէ ուսուցչութեան երգեցողութեան եւ զՍողոմոն սարկավազ կարգեալ ի նոյն պաշտօն կամ մատուցանել զհրաժարական իմ ի պաշտօնէ տեսչի ճեմարանի եւ ամենախոնարհարար խնդրել զտնօրինութիւն Վեհափառութեան Ձերոյ»²²:

1894 թ. Մկրտիչ Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հրամանով Մ. Աթոռի ավագագույն միաբաններից Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը Ս. Գայանեի վանքում Սողոմոն սարկավազ Սողոմոնյանին

²⁰ Ա. Գ. Գասպարյան, Կոմիտաս, Երևան, 1961, էջ 58:

²¹ «Արարատ», 1890 թ., էջ 472:

²² ՀՀ ՊԿՊԱ, Ֆ. 57, ց.1, գ. 202, ք. 64:

ձեռնադրում է արեղա՝ վերանվանելով նրան Կոմիտաս (7-րդ դարի 616-628) նշանավոր կաթողիկոս շինարար, բանաստեղծ և երաժիշտ, շարականագիր Կոմիտաս Աղցեցու անունով:

Որպես ճեմարանի դասախոսի՝ Կոմիտասի առջև գործունեության լայն ճանապարհ է բացվում: Դասավանդելուց բացի, նա ուսանողներից երգեցիկ խումբ է կազմակերպում, որը Մ. Տաճարում երգում էր տոնական և շաբաթ ու կիրակի օրերին: Տեսչի Հանձնարարությունները բոլոր լսարանների Համար կազմում է «Եկեղեցական երգեցողություն» առարկայի ծրագիրը²³: Նա լուրջ փաստերով Հիմնավորում է իր կազմած ծրագրի առավելությունը: Նա նշում է նաև այն բոլոր պատճառները, որոնց հետևանքով վերջին երեք տարում եկեղեցական երաժշտության դասավանդումը ճեմարանում թերի է եղել²⁴: Կոմիտասի ներկայացրած ծրագրերը կազմված էին մասնագիտական Հմտություններ և կարճ ժամանակարաններով տալիս են դրական արդյունք:

1896 թ. փետրվարի 26-ին Ուրիմյան Հայրիկի կարգադրությամբ, Վաղարշապատի Ս. Աստվածածին եկեղեցում Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի կողմից Կոմիտաս արեղան վարդապետական սովորություն է ստանում: Դեռևս արեղայական տարիներից Կոմիտասը Հայտնի էր ստեղծագործական աշխատանքներով և արդեն մամուլում իր տաղանդի և գործունեության մասին Հաղորդումներ և Հոդվածներ էին տպագրվում: Սակայն միայն ճեմարանում ձեռք բերածը նրան չէր բավարարում, և նա խիստ պահանջ էր դրում նոր գիտելիքներ ձեռք բերելու: Այդ նպատակով Ուրիմյան Հայրիկի արտոնություններով 1895 թ. սեպտեմբերին Կոմիտասը մեկնում է Թիֆլիս և դառնում Մակար Եկմայանի ուսանողը՝ Հաղորդակից լինելով Թիֆլիսի երաժշտական բուռն կյանքին, ուսման ծարավը Հագեցնում Համերգներում և օպերաներում: 1896 թ. ապրիլի 19-ին Ուրիմյանի Հրավերով Կոմիտաս վարդապետը Թիֆլիսից վերադառնում է գիտելիքների նոր ձեռքբերումներով:

«Նոր դարը» այսպես է գրում այդ մասին. «Բարեշնորհ Կոմիտաս վարդապետ Սողոմոնյանը, որ աշունքվանից գտնվում էր Թիֆլիսում և պարապում էր երաժշտության ուսումնասիրությանը, ապրիլի 19-ին ճանապարհվեց դեպի Ս. Էջմիածին, վեհափառ Հայրապետի Հեռագրի Համաձայն»²⁵:

Վերադառնալով Ս. Էջմիածին՝ Կոմիտաս վարդապետը Հոգևոր և մանկավարժական մեծ գործունեություն է ծավալում և իր Համեստ ու բարի էությունները դառնում ուսանողների կողմից սիրված դասախոս: Այդ առիթով Դ. Դեմիրճյանն իր Հուշերում գրում է. «Կոմիտասն իջեցրեց իմ մեջ Կարա-Մուրզայի Հալածանքի պատճառով նրա դեմ բորբոքված զայրույթը: Ես ներքուստ Հաշտվեցի նրա հետ»²⁶... Առաջին իսկ օրերում ես մի ծածուկ Համակրանք զգացի դեպի Կոմիտասը: Նրա դասավանդությունը Հանգիստ, ընկերական էր, մեղմ ոգևորությամբ տոգորված: Նրա ժպտուն աչքերում թաքնված թախծալի ցուրը, պարզ ինտուիցիան, խանդաղատալի ձայնը մատնում էին նրա ներքին կրակը: Նա Հիվանդ էր ժողովրդական երգով: Նրա երգերի մեջ զգացվում էին ինչ-որ նրբերանգներ, յուրահատուկ ուրիշ, որից զուրկ էր Կարա-Մուրզայի ժողովրդական երգն իր զինվորական պրիմիտիվով»²⁷:

1881 թ. մինչև 1910 թ. նա միայն անհրաժեշտ դեպքերում է բացակայել Ս. Էջմիածնից և միշտ ձգտել է արդյունավետ կերպով ծառայել Մ. Աթոռին և Հայ Եկեղեցուն:

Կոմիտաս վարդապետն իր առջև նպատակ էր դրել ամբողջությամբ նվիրվել Հայ եկեղեցական և ժողովրդական երգերի ուսումնասիրությանը, գտնել անհայտ մեծաց խազերը բացելու բանալին: Սակայն այդ ամենը անելու Համար նրան պետք էր երաժշտական նոր գիտելիքների ձեռքբերում, լրացում, որպեսզի Հնարավորություն ունենար գիտականորեն ապացուցելու և լուծելու իր առջև դրված խնդիրները, իրականացնելու իր նպատակներն ու

²³ ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 312 (Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան) ց. 1, 243, ք. 8, 30, 31:

²⁴ ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 312, քոթ. 32, ց. 4, ք. 1:

²⁵ «Նոր Դար», 1896, № 70:

²⁶ Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 14, էջ 236:

²⁷ ԱՆդ:

ծրագրերը: Կոմիտաս վարդապետը բուռն ցանկութուն ուներ ուսումը Գերմանիայում շարունակելու: Այդ մասին նա տեղյակ է պահում իր հոգևոր հորը՝ Նրիմյանին: Նրիմյան Հայրիկի բարեխոսությունում Կոմիտասը դիմում է Հայ ժողովրդի մեծ զավակ և մեծագործ բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանին՝ իր ուսման ծախսերը հոգալու համար: Մանթաշյանի պատասխանը դրական էր, որովհետև Նրիմյանն արդեն բարեխոսել էր, երաշխավորել էր նրա երաժշտական բացառիկ ընդունակությունների և եկեղեցանվեր գործունեության համար:

Ահա թե ինչ է գրի առել Կոմիտասի պատմաճանապարհից նրա աշակերտը՝ Գ. Մխիթարյանը. «Երբ էջմիածին վերադարձա եւ խնդրագիրս մատուցի Հայրիկին, գոհ եղավ եւ հրամայեց, որ երթամ Մանթաշյանի ստորագրությունը բերեմ: Անմիջապես Թիֆլիս գնացի ու կաթողիկոսի հրամանը հաղորդեցի: Մանթաշյանը Հայտարարեց. «Գնա Կոմիտաս, առ սա ստորագրությունը տուր Հայրիկին, եւ ես կսպասեմ համերգներուդ...»:

«Ողջագուրվելով կու գամ էջմիածին: Նոր աղերսագիր կը պատրաստեմ եւ կը հանձնեմ դիվանապետին, Մանթաշյանի հավանության գրին հետ: Ես ալ հետեւացա անոր, ձեռքս մեկան թաթխած գրիչ մը, դեպի վեհարան գացի, ուր բազմած էր Հայրիկը: Անմիջապես վեղարս դեպի աջ ծոելով ծնրադրեցի անոր առջեւ, մինչեւ կը կարդար խնդրագիրս: Երբ ընթերցումն ավարտեց, առանց վայրկյան մը սպասելու վերարկուիս տակ պահած գրիչը վեր բարձրացուցի: Հայրիկը երբ իմ այդ փութկոտ ընթացքս տեսավ, ջղայնոտ չեշտով մը պոռաց. «Կորի՛ր խայտառակ, ուրկե՞ առիք այդ համարձակությունը: Վեղարս ձեռքս շանթահար ու գլխիկոր սկսա հետ-հետ նահանջել: Վեհարանին դուռը հագիվ հասած՝ հրամայեց, որ իրեն մոտենամ: Դարձյալ ծնրադրեցի իր առջեւ: Առավ գրիչս եւ մակագրելե վերջ աղերսագիրս, ըսավ գորովոտ ձայնով մը. «Առ եւ գնա այդ համարձակությունն ու կամքը երաժշտական ասպարեզիդ մեջ ունեցիր»²⁸:

²⁸ «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 1929:

Կոմիտասը, իր հետ վերցնելով ձեռագիր աշխատությունների մի մասը, Նրիմյանից այդ առթիվ ստացած նվերն ու կոնդակը, հրաժեշտ է տալիս Մ. Աթոռին և մեկնում Բեռլին: Այդ առթիվ «Արարատ» ամսագիրը գրում է. «Ճեմարան ավարտած սաներից Կոմիտաս վարդապետը, որ երգեցողության ուսուցիչն էր ձեմարանում, անցյալ տարի և այս տարի Թիֆլիսում Մ. Եկմայանին էր աշակերտում, իրավունք ստացավ նորին վեհափառությունից արտասահման գնալու և երաժշտական արվեստում կատարելագործվելու: Հայր Կոմիտասի ուսման ծախսը հոգալ խոստացել է Հայտնի բարեգործ Ալեքսանդր Մանթաշյանը, որին այդ առիթով ազգիս վեհափառ կաթողիկոսն յուր առաքելական օրհնությունն հանձնեցավ տալ հատուկ կոնդակով»²⁹:

Հունիսի սկզբին Կոմիտասը հասնում է Բեռլին, որտեղ կոնսերվատորիայի ռեկտոր Յոզեֆ Յոախիմի մոտ քննություն տալուց հետո ընդունվում և նրա խորհուրդներով սովորում է գերմանացի անվանի երաժշտագետ մանկավարժ Ռիխարդ Շմիդտի մասնավոր երաժշտանոցում:

Կոմիտաս վարդապետն իր կենսագրականում այդ մասին գրում է. «Եռախիմը խորհուրդ տուաւ մտնել Ռիխարդ Շմիդտի մասնաւոր երաժշտանոցը: Ուսուցչապետ եւ արքունի երաժշտագէտ տեսուչ Ռիխարդ Շմիդտը յանձն առաւ ինձ հետ պարապել առանձնապէս»³⁰:

Վաստակաշատ երաժիշտն առաջին իսկ պահից նկատում է, որ գործ ունի բացառիկ տաղանդի տեր մի հոգևորականի հետ և նրա ուսման համար կազմում է բարդ ու համալիր մի ծրագիր: Այդ բոլորով հանդերձ Կոմիտաս վարդապետին պետք էր սովորել նաև գերմաներեն:

Բեռլինում օրըստօրե նրա առջև բացվում են երաժշտության ծովածավալ աշխարհի բազմաբնույթ բնագավառները, ծալքերն ու խորքերը: Կոմիտաս վարդապետը, ինքնամոռաց կերպով, գիշեր

²⁹ «Արարատ», 1896, № 4, էջ 58:

³⁰ Աբել վրդ. Օղլուգեան, Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, Մոնթրեալ, 1994, էջ 4:

ու ցերեկ քրտնատանջ աշխատանք տանելով, շատ կարճ ժամանակում մեծ առաջադիմություն է ցուցաբերում և հիացմունք պատճառում իր ուսուցչապետին, որը նույնիսկ նրան հանձնարարում է երաժշտանոցի նախապատրաստական դասարաններում տեսական առարկաներ դասավանդել:

Գերմանիայում ուսումնառություն տարիներին Կոմիտասը հոգևոր թելերով կապված է Հայրենիքի և Մայր Աթոռի հետ: Հայտնի են բազմաթիվ նամակներ, որոնք երաժշտագետը գրել է Հայաստանյան իր ընկերներին:

Այսպես՝ նա Գևորգյան ճեմարանի բազմավաստակ տեսուչ և նշանավոր հայագետ Կարապետ Կոստանյանին գրում է. «Չափազանց գոհ եմ իմ ուսուցչապետիցս, որ այս մի տարվա ընթացքում ինձ այնքան առաջ տարավ երաժշտության մեջ առհասարակ, որքան վեց տարում չեն անցնում այստեղի պետական երաժշտանոցում անգամ: Ինձ համար եթե մի դժվար բան կա, դա դաշնամուր նվագելն է, որ շատ դանդաղ է առաջ գնում, մատներս կոպտացել են, ոսկորներս պնդացել, քիչ-չատ նվագում եմ, բայց իմ ուզած աստիճանին դեռ չի հասել: Ուսուցչապետս՝ Ռիխարդ Շմիդտը, յուր երաժշտանոցում, պատրաստական դասարաններում դասեր է նշանակել, յուր հսկողության տակ դասեր եմ տալիս եւ խումբ կազմելու, պատրաստելու, կառավարելու վարժվում, որ չափազանց շահավետ արդյունքների է հասցնում իմ փորձառությունը»³¹:

Կոմիտասն իր ժամանակի մեծ մասը սիրով նվիրում է դաշնամուրին և հասնում հաջողության, թեև արդեն 27 տարեկան էր: Բացի երաժշտական մասնագիտական առարկաներից, Կոմիտաս վարդապետը մասնակցում էր նաև բազմաթիվ այլ առարկաների դասընթացներին, թղթակցում մասնագիտական մամուլին, կատարում ստեղծագործական աշխատանքներ, հայ եկեղեցական երաժշտության վերաբերյալ ուսումնասիրություններ ուղարկում «Արարատ» ամսագրին:

Այդ տարիներին Բեռլինում Կոմիտասին է այցելում Գևորգյան ճեմարանի դասախոս, հայագետ Մանուկ Արեղյանը, որը հետագայում իր հուշերում գրում է. «... Երբ որ գնայիր նրա մոտ, նրան կգտնեիր դաշնամուրի առաջ: Տնից դուրս էր գալիս նա կա՛մ պրոֆեսորների մոտ դասի գնալու, կա՛մ թատրոն, օպերա և համերգ հաճախելու համար: Քիչ անգամ էր զրոսնելու իջնում, բայց ուսանողական հավաքություններից չէր հրաժարվում: ...Ես գրեթե ամեն կիրակի ճաշից հետո նրա մոտ էի լինում»:

Գերմանիայում ուսումնառության տարիները հարթ և դյուրին չէին: Կոմիտասի առջև ծառայած էին բազմաթիվ դժվարություններ ու խոչընդոտներ, նյութական սղություն, սննդի պակաս: Այնուամենայնիվ նա կարողացավ հաղթահարել այդ դժվարությունները, երեք տարի ապրեց Գերմանիայում, հարստացրեց և կատարելագործեց իր երաժշտական գիտելիքները:

Բեռլինում, Ռիխարդ Շմիդտից բացի, նրան ուսուցանում են Օսկար Ֆլայշերը, Գոտֆրիդ Բելլերմանը, Մաքս Ֆրինդլենդերը և այլք:

Ուսումնառության տարիներին նա ուսումնասիրել է երաժշտության էսթետիկա, հին հույների երաժշտություն, երաժշտության ընդհանուր պատմություն, երաժշտական գործիքների գիտություն, միջնադարյան երաժշտություն, եկեղեցական երաժշտության պատմություն և այլն:

1899 թ. Կոմիտաս վարդապետն ավարտում է երաժշտական դասընթացները և նոր մտահղացումներով ու ստեղծագործական ավյունով ճանապարհվում է Ս. էջնիածին: Վերադառնալուց առաջ՝ հունիսի 14-ին, Բեռլինի հռչակավոր կոնսերվատորիայում, բազմաթիվ աշխարհահռչակ երգահանների ու երաժշտագետների համար հայ երաժշտության մասին երկու դասախոսություն է կարդում՝ հիացնելով բոլորին: Մինչև եկեղեցական երաժշտության դասախոսության, սկզբում Կոմիտաս վարդապետը համառոտակի ներկայացնում է Հայ եկեղեցու ամփոփ պատմությունը: Պահպանվել են վավերագրեր այդ եզակի դասախոսության մասին, որոնցում ըստ արժանվույն գնահատվում են Կոմիտասի

³¹ «Կոմիտաս» ժողովածու, Երևան, 1930, էջ 57:

մտավոր և հոգևոր կարողությունները: Դասախոսությունն ունենողի տեսլանքը մեկը՝ նիստի նախագահ Օսկար Ֆյայչերը, այսպես է արտահայտում իր տպավորությունը. «Առաջին անգամ է, որ Բեռլինում այսպիսի մի դասախոսություն է կարդացվում և գուցե նաև Փարիզի աշխարհանդեսում անգամ նման դասախոսություն չի կարդացվել»³²:

1899 թ. սեպտեմբերի առաջին կեսին Կոմիտասը վերադառնում է Մ. Աթոռ, նորից նշանակվում Գևորգյան ճեմարանի երաժշտության դասախոս, ինչպես և Մ. Աթոռի երգեցիկ խմբի ղեկավար³³: Նա մեծ եռանդով ձեռնամուխ է լինում իր սիրած գործին և զբաղվում երաժշտական բազմապիսի հարցերով, հասարակական աշխատանքով, կրթում աշակերտներ:

Կոմիտաս վարդապետի վերադարձից հետո Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Նրիմյան Հայրիկը պրոֆեսոր Ռ. Ծմիլտին հղում է օրհնության կոնդակ, որում ասվում է. «Սրտի անհուն բերկրությամբ և խորին շնորհակալությամբ կը հաղորդենք ձեզ գերազանիվ պրոֆեսոր՝ Ս. էջմիածնի Առաքելական աթոռեն, թե ձեր խնամոտ ջանքերի պտուղը կը տեսնենք Հանձին մեր հարազատ և սիրեցյալ որդվույն Կոմիտաս վարդապետի, որ մոտավորապես երեք տարի առաջ ուղարկել էինք Բեռլին, որպեսզի երաժշտական արվեստին մեջ, որն այնքան ծաղկած է և ընդհանրացած ձեր երկրում, հարկ եղած զգացումը ձեռք բերելով կարենա կատարելագործել նաև տոհմային երաժշտության պակասավոր կողմերը:

Այսպես նա ճոխացած ձեր՝ իրեն շնորհած բոլոր ծանոթություններով և գիտելիքներով հազիվ վերադարձած է՝ ի Հայտ բերելով գերազանց կարողություն երաժշտական արվեստի մեջ և մեզ բոլորիս գոհ ձգեց ամեն տեսակետով:

Հոգեպես մխիթարված ի տես եկեղեցվո փառավորման և ի լուր այն քաղցրաձայն ու բազմաձայն երաժշտության, շատ հաջողապես կերգեն մեր հոգևոր ճեմարանի սաները՝ առաջնորդությամբ Կոմիտաս վարդապետի, կօրհնենք զձեզ և ձեր գործը այ-

սու կոնդակով և կը խնդրենք ամենակարող երկնավոր հորմեն, որպեսզի ձեզ ույժ և կարողություն պարգևի մնալու համար միշտ ի ծառայության այս արվեստին:

Կը մաղթենք ձեզ, գերազանիվ պրոֆեսոր առողջություն, երջանկություն և երկար տարիներ»³⁴:

Այս կոնդակը հրատարակվում է Բեռլինում 1900 թվականին³⁵:

Կոմիտաս վարդապետը Մ. Աթոռում իր դասախոսական և խմբավարական աշխատանքներին զուգընթաց մեծ ոգևորությամբ զբաղվում է ժողովրդական երգերի հավաքագրմամբ և մշակմամբ: Անդրկովկասի բազմաթիվ քաղաքներում միաժամանակ հանդես է գալիս զեկուցումներով, կազմում է դասազբբեր, հրատարակում ժողովածուներ, զանազան ուսումնասիրություններ՝ Ս. էջմիածինը վերստին դարձնելով Հայ երաժշտության դարբնոց:

1901 թ. Հունիս-Հուլիս ամիսներին Կոմիտաս վարդապետին Նրիմյան Հայրիկը նորից գործուղում է Գերմանիա, որտեղ մասնակցում է Բեռլինի եկեղեցական երաժշտության համաշխարհային կոնգրեսին և հանդես գալիս Հայ եկեղեցական երաժշտությանը նվիրված զեկուցումով: Այդպիսով նրա անունն ու գործը հռչակվում են երաժշտական աշխարհում: Վերադարձի ճանապարհին, Փարիզում հանդիպում և ծանոթանում է Արշակ Չոպանյանի հետ, որը դառնում է նրա կյանքի մտերիմ բարեկամը:

Մկրտիչ Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, հաշվի առնելով Կոմիտաս վարդապետի եռանդուն գործունեությունն ու վաստակը, 1900 թ. Հունվարի 15-ին № 26 կոնդակով նրան շնորհում է ծաղկա փիլոն³⁶:

Ճեմարանի վաթսուն աշակերտներից բաղկացած երգչախումբով 1905 թ. Կոմիտաս վարդապետը մեկնում է Թիֆլիս՝ համերգներ տալու և դասախոսություններ կարդալու:

³² Ա. Ե. «Հայկական երաժշտությունը Բեռլինում», «Նոր Դար», 1899, № 115:

³³ «Արարատ», 1899, № 9, էջ 384:

³⁴ Թերլեմեզյան Ռ., Կոմիտաս, Երևան, 1992, էջ 32:

³⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ 56, վարչա-կազմակերպչական բաժին, Գ. 271, ք. 1:

³⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ 56, վարչա-կազմակերպչական բաժին, Գ. 276, ք. 1:

Հայ եկեղեցական և ժողովրդական երգերը օտարներին ծանոթացնելու նպատակով 1906 թ. մեկնում է Փարիզ և Ֆրանսերեն լեզվով դասախոսություններ կարդում, կազմակերպում երգչախմբեր:

Փարիզյան ուղևորության մասին մեծ երգահանը գրում է. «Պարտք եմ համարում ձեզ տեղեկացնելու, որ արդեն Փարիզի համերգն էլ պատրաստ է, երգելու են տեղական հայտնի երգիչներից երեսուն հոգի և ղեկտեմբերի 6-ին էլ հրավեր ստացա դասախոսության տեղական երաժշտագետների միության նախագահից: Մեծ ցանկություն կա կրկնել տալու համերգը, որովհետև տոմսերը ծախվել են, իսկ պահանջ չատ կա»³⁷:

Կոմիտաս վարդապետի փարիզյան համերգների մասին օտարալեզու մամուլում հիացական խոսքերով հանդես են եկել բազմաթիվ նշանավոր երաժշտագետներ:

Այդ մասին «Արարատ» ամսագրում կարդում ենք. «Հայկական երաժշտություն, ահա մի նորություն, մի հայտնություն, որ մեզ տանում է հեռու և ապրել է տալիս մի մոռացված ժողովրդի կյանքով»³⁸:

Փարիզի երաժշտական ամսագրերից մեկը գրում է. «Այս համերգը մի հայտնություն, մի սքանչանք էր: Ես կարծում եմ՝ մեզանից ոչ ոք չի կասկածում այս արվեստի գեղեցկության վրա, որ իսկապես ոչ եվրոպական է, ոչ էլ արևելյան, բայց եզակի է իր բնույթով, շնորհագեղ քաղցրությամբ, թափանցող և հուզիչ քնքշությամբ:

Սա քնքուշ ելևէջներով, ընտիր, ճկուն ու կենդանի ութմով մի երաժշտություն է, որ բխում է ամբողջովին սրտից: Երգերն արեգակ ունեն, բայց ոչ կիզիչ արևը Արարիայի կամ Պարսկաստանի անապատների:

Մի տևական հովվերգություն՝ անդորր ու քաղցր, և այդ էր իսկապես Հայաստանի հովիտների կյանքը, չնայած այն բոլոր չարիքներին, որ ակոսեցին այդ աշխարհը:

³⁷ Գ Եղիշե Զարեմցի անվան արվեստի և գրականության թանգարան, Կոմիտասի արխիվ:

³⁸ «Արարատ», 1907, էջ 140-144:

Այսօր սիրո երգերի չքնաղ չարքով մեզ մատուցվեցին վառ, անուշաբույր ծաղիկներ: Այդ սիրո երգերը մեկամաղձիկ են ու խանդակաթ, ինչպես և ամբողջ աշխարհում, բայց օժտված են մի առանձին նուրբ երանգով, քնքուշ հույզերով:

Ժողովրդական երգերը երկրագո մի աղաղակ են, հարուստ գեղեցիկանքով, որ արձագանք են տալիս մի լեռից մյուսը:

Պաշտամունքի (Պատարագ) երգերը նույնպես ազգային-ժողովրդական հոգու գեղուններ են:

Վերջապես պարերի եղանակը, որ չունի մեր չափի կոշտությունը, երբեմն կրոնական, երբեմն մեղմ, ինչպես սիրո երգ, երբեմն թեթև ու անմեղ ուրախությամբ, բայց խորապես հմայի թ... ներդաշնակ ու ազատ:

Կոմիտասը, որ չէր վախեցել գալ և ղեկավարել խումբը ու երգել պաշտամունքի մեղեդիները, մեր «Stabat Mater»-ի համապատասխան կտորի մեջ հասավ հուզմունքի այնպիսի ուժգնության, որ համարյա արտասովեցինք, և Կոմիտասն արժանացավ օվազիայի»³⁹:

Փարիզում Կոմիտաս վարդապետը զբաղվում է նաև հրատարակչական գործունեությամբ:

Փարիզից Կոմիտաս վարդապետը անցնում է Շվեյցարիա, համերգներ է տալիս և դասախոսություններ կարդում Յյուրիխում, Լոզանում, Բեռնում, Ժնևում: Այնուհետև լինում է Իտալիայում, Վենետիկում: Արտասահմանյան հաղթական շրջագայություններից հետո, մոտ կես տարի բացակայելուց հետո, «համաշխարհային երաժշտական խաչմերուկում հաղթանակած, փառաբանված ու վաստակած Կոմիտաս վարդապետը վերադառնում է Ս. էջմիածին»⁴⁰:

Կրկին սկսվում են բեղուն գործունեության ստեղծագործական աշխատանքի տարիներ: Կոմիտաս վարդապետի միաբանական համեստ խուցը Հայ և օտար այցելուների, մտավորականության ու ուսանողության համար դարձել էր ուխտավայր:

³⁹ «Արարատ», 1907, հ.1-2, էջ144-146:

⁴⁰ Վ. Վարդանյան, Դավերժ ճամփորդ, Երևան, 1969, էջ 153:

1910 թ. մայիսի 16-ին Կոմիտաս վարդապետը կաթողիկոսին դիմում է ներկայացնում, որում խնդրում է թույլ տալ մեկնելու ծննդավայր: Ծննդավայրում մի քանի օր բնակություն հաստատելուց հետո Կոմիտասը մեկնում է Կ. Պոլիս, որտեղ նրան ընդունում են գրկաբաց և աջակցություն ցույց տալիս գործունեության ծավալմանը: Հետզհետե Կոմիտասի շուրջը ստեղծվում է գրական-հասարակական կարծիք: Նրա առաջին նախաձեռնություններից մեկն է լինում «Գուսան» երգչախմբի կազմակերպումը, որի համերգները արժանանում են հայ և օտար երաժշտասերների խանդավառ ընդունելությանը: Այդ տարիները Կոմիտաս վարդապետը Կ. Պոլսում արդյունավետ գործունեություն է ծավալում: Համերգներից ու դասախոսություններից բացի Հրատարակում է բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, շարունակում զբաղվել հայկական խաղաղատության ուսումնասիրությամբ և այլն:

1913 թ. Կոմիտաս վարդապետը նորից գալիս է Մայր Աթոռ Ս. էջմիածին և ծավալում արդյունավետ գործունեություն: Երկու ամսից հետո նա ճանապարհվում է Կ. Պոլիս և այլևս չի վերադառնում: 1915 թվականի մահաբեր մրրիկը լուեցնում է նրա սրբազան քնարը, և Կոմիտաս վարդապետը Հայաստան է բերվում 23 տարի հետո, որպես թանկագին աճյուն՝ ամփոփվելու համար Հայոց Մեծերի հավերժական պանթեոնում:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՎԱՃՈՒՄԵՐՆ ՈՒ ԵՆՐԴՐՈՒՄԵՐԸ

էջմիածնում Հայտնվելու առաջին իսկ օրերից Սողոմոնը առանձնակի ուշադրության է արժանանում: Ահա թե ինչ է գրում էջմիածնական առաջին օրերի մասին Ավետիս Ահարոնյանը.

«Հազիւ երիտասարդ մի հինաուրց ճգնաւորի նման... աշխարհից հրաժարուեց, անձանթ ու անյայտ գեղեցկութիւնների խորհուրդը գրկեց... ամառ-ձմեռ իր խցիկը միշտ մերկ մնաց՝ մի սեղան, մի պարզ աթոռ, իր մահճակալի փոխարէն մի չոր թախտ, ուր երկու բարակ սաւան, մէկը տակը փոելու եւ միւսը՝ վերմակ...

Արդարեւ յափշտակութիւնների մէջ:

Կոմիտասը ճեմարանի մեծագոյն հրաշքն էր»⁴¹:

Շարականներն ու փոխառությունները լիովին գրավում են նրան, աշխատում է ըմբռնել դրանց իմաստը, կյանում է անհագորեն, սերտում, յուրացնում: Շատ վաղ հասկանալով գեղջուկ երգերի հմայքը՝ 18-19 տարեկանից սկսում է գրի առնել ժողովրդական երգեր:

Հավաքչական գործունեություն է ծավալում ժողովրդական հավաքույթների, ուխտագնացությունների ժամանակ: Հետաքրքրական և հարուստ բանահյուսական պաշար ունեին նաև ճեմարանականները, որոնք էջմիածին էին եկել Հայոց աշխարհի բոլոր ծայրերից:

Հավաքված երգերը նա դասակարգում էր, ուսումնասիրում, առանձնացնում շեղումներն ու զարտուղիությունները, «մաղում» և ընտրում ընդունելի տարբերակները: Հետզհետե ուսուցչի խանդավառ և նվիրյալ գործելակերպը համակում է ճեմարականներին: Կոմիտասը երաժշտության ուսուցումը բարձրացնում է մի նոր աստիճանի և մեծ հետաքրքրություն առաջացնում երաժշտության նկատմամբ:

Ճեմարանական այս մթնոլորտի մեջ է ծնվում Կոմիտասի առաջին տպագիր ժողովածուն, որը երկուսուկես տասնյակ երգ էր պարունակում: Դրանում նա ընդգծում էր ժողովրդական երգի անքակտելի կապը շարականների հետ: Գրքի հրատարակության համար նա դիմում է Խրիմյան Հայրիկին. «Ժողովրդական եղանակքն Հայոց ի պարզութիւն եւ վեհութիւն իւրեանց զնմանութիւն զնուազաց շարականաց նախնեաց մերոց սրբոց, յորս արտայայտեն կեանք եւ միտք Հայկեան սեռիս, եւ սոքա ցարդ կան թաղեալ ի թագստի եւ ի կողմն յուշից յուրուշից յիմաստանոց ի փիլիսոփայից, եւ արդ պահեալ կան ի գեղջկական հանճարի նախնեաց թարմ եւ անխառն զգացմանց երաժշտութիւն»⁴²:

⁴¹ Յ. Ասատուրեան, «Կոմիտաս վարդապետի հետ, Գայ երգի արահետներով», Գ. ճ., 1994, էջ 199:

⁴² «էջմիածին», 1947, Ե-Ձ, էջ 61:

Կոմիտասն իր գրությունն մեջ չեղտում է, թե այդ երգերի մեջ չողի պես ցույց է Հայ ազգի բնատուր հանճարը: Ազգային երգի և ժողովրդական բառ ու բանի նման ճշմարիտ գնահատանքը բնականաբար անտարբեր չի թողնում Հայոց Հայրիկին:

Կոմիտասը միայն երաժշտությամբ և մանկավարժությամբ չէ, որ գրադվում էր: Անկախ նախասիրությունից՝ միևնույն պատասխանատվությամբ էր կատարում իրեն տրված յուրաքանչյուր հանճարարություն:

1908 թ. սկզբին առաջադրում է Մայր Տաճարի նորոգության խնդիրը, և կազմվում է հանճնաժողով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տեղակալ տ. Գևորգ արք. Սուրենյանի նախագահությամբ: Ապրիլի 14-ի նիստում հանճնաժողովի քարտուղար են ընտրում Կոմիտաս վարդապետին⁴³: Հանճնաժողովը լրջորեն զբաղվում է իրեն վստահված գործով: Նույն նիստում որոշվում է.

Ա. Կանչել Հայ ճարտարապետներ և նկարիչներ Ս. էջմիածին և կազմել Ս. էջմիածնի Մայր Տաճարի նորոգութեան նախահաշի:

Բ. Յանճնեցաւ առանձին գրութեամբ տ. Մեսրոպ վարդապետին, որ Տփլիս եղած միջոցին առաջարկէ Հայ ճարտարապետներին և նկարիչներին Ս. էջմիածին գալու յիշեալ նպատակով:

Գ. Դիմել Տփլիս պ. Աղեքսանդր Մանթաշեանի գրասենեակը պ. Դաւիթ Պարազեանին, որ փոխադրէ Հինգ Հազար ռուբլի Մինոզի միջոցաւ յանճնաժողովիս անուան, նախական ծախսերը Հոգալու Համար»⁴⁴:

Հանճնաժողովը Հաջորդ նիստին (5 մայիսի, 1908) մշակում է տաճարի վերանորոգման մանրամասն ծրագիր⁴⁵, որի իրականացման գործը վստահվում է քանդակագործ Սերգեյ Մերկուրովին: Ծրագրի իրականացման համար Թիֆլիսից հրավիրվելու էին ճարտարապետներ Տեր-Սարգսյանը, Զոհրաբյանը և Տեր-Միքայել-

յանը, ինչպես և նկարիչներ Թադևոսյանը, Ֆոգելը և Նիկոլաձեն (Տփլիսի մասնաժողով)⁴⁶:

Հասկանալի է, որ նորոգության հանճնաժողովի բոլոր գրա-գրությունները, հարաբերությունները տփլիսյան մասնաժողովի հետ, փոստային առաքումը և այլն, իրագործում է Կոմիտաս վարդապետը: Մասնավորապես այդ նպատակով Հուլիսի 2-ի նիստում որոշվում է նրան տրամադրել համապատասխան դրամ⁴⁷: Շուտով Կոմիտաս վարդապետին տրվում են հավելյալ պարտականություններ⁴⁸, և Հաջորդ նիստերի արձանագրությունները, որոնցում, «Անդամ-քարտուղար Կոմիտաս վարդապետ»-ի փոխարեն ստորագրված է. «Անդամ-գանձապահ-քարտուղար Կոմիտաս վարդապետ»⁴⁹:

1910 թ. մայիսի 11-ի նիստը որոշում է ժամանակավոր հանճնաժողովի նոր անդամ տեր Արտակ վարդապետին հանճել գանձապահի և քարտուղարի պաշտոնները: Այդ արձանագրության Գ կետում ասված է. «Քանի որ յանճնաժողովիս անդամ Կոմիտաս վարդապետը ժամանակաւորապէս հեռանալու է Ս. էջմիածնից, ուստի գնալուց խնդրել նրան, որ մատենանը, բոլոր փաստաթղթերով և առձեռն դրամով, ինչպէս նաեւ բոլոր արձանագրութիւններն ու ելից ու մտից տետրակները և առհասարակ բոլոր գրա-գրութիւնները յանձնի նորրոտի անդամ-գանձապահ-քարտուղար տ. Արտակ վարդապետին: Վերջինս ստորագրված է. «Անդամ-գանձապահ-քարտուղար Կոմիտաս վարդապետ»⁵⁰:

Մեզ Հայտնի վերջին արձանագրությունը, ուր կա Կոմիտասի ստորագրությունը, նույն 1910 թ. մայիսի 15-ին է: Այդ օրը տեղի է ունեցել հանճնաժողովի ընդլայնված նիստ, որին մասնակցել են նաև քաղաքապետ արվեստագետներ, (չինարարներ Արշակ Բաբունյան, Ղազարոս Սարգսյան, Գևորգ Բաշինջաղյան, Արշակ Ֆեթվաճյան, Ն. Մաղաթյան)⁵¹:

⁴⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 120, ք. 7-8:

⁴⁷ Տե՛ս ն. տ., ք. 9:

⁴⁸ Տե՛ս ն. տ., ք. 11:

⁴⁹ Տե՛ս ն. տ., ք. 13:

⁵⁰ Տե՛ս ն. տ., ք. 25:

⁵¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 120, ք. 26:

⁴³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 120, ք. 1:

⁴⁴ Ն. տ.:

⁴⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 120, ք. 2-3:

Ձնայած Կոմիտասը նվիրումով էր մասնակցում վանական կյանքի առօրյային և կրում վերանորոգության հանձնաժողովի քարտուղարի պարտականությունները, սակայն ստեղծագործելու անհագ տենչ ուներ և երազում էր պվելի խաղաղ և նպաստավոր պայմաններ սիրած աշխատանքին՝ երաժշտությանը նվիրվելու համար: Այդ տարիներին Կոմիտասի առջև ծառանում են մի շարք խոչընդոտներ, որոնք նրան առավել ևս մղում են ինքնամոտիվելու և սիրած գործունեության մեջ իր հոգեկան անդորրը գտնելու: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Գարեգին Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ Կոմիտասին նվիրված «Հայ երաժշտութեան առաքեալը» գրքում. «Նեղմտութիւններ, թիւր հասկացողութիւններ արուեստի նկատմամբ, անձնական հաշիւներէն բխող սին զրպարտութիւններ, վանական ներքին լարուածութիւններ, անհանդուրժողութիւն և այլ յարակից ու նմանօրինակ երեւոյթներ այնպիսի հոգեկան դրութիւն մը կը ստեղծեն հաւատաւոր հոգեւորականին և ճշմարիտ ու նուիրեալ արուեստագէտին համար, որ այլեւս անկարելի կը գտնէ ապրիլն ու ստեղծագործելը նման մթնոլորտի մէջ»⁵²:

1909 թ. սեպտեմբերի 5-ին Կոմիտաս վարդապետը Մատթէոս Իզմիրլյան կաթողիկոսին հասցեագրված մի դիմում է գրում, որում ի մասնավորի նշում է. «Քսան տարուայ ընթացքում շրջապատն ինձ թոյլ չի տուել այն անելու, ինչ կարող էի... ծարաւ եմ ազնիւ աշխատանքի»⁵³:

Ճնշող մթնոլորտը և հոգեկան ընկճվածությունը ստիպում են նրան դիմել վեհափառ Հայրապետին. «Եթէ հաճոյ է վեհիդ ինձ չկորցնել, այլ գտնել, արտասուելով աղերսում եմ՝ արձակեցէք ինձ Ս. էջմիածնի միաբանութեան ուխտից և նշանակեցէք Սևանայ մենաստանի մենակեաց: Քսան տարի կորցրի, գտնէ մնացած տարիներս շահեցնեմ և անդորրութեամբ զրի առնեմ ուսումնասիրութիւններիս պտուղները իբրեւ առաւել կարեւոր ծառայութիւն հայ տառապեալ սուրբ եկեղեցւոյ և գիտութեան»⁵⁴:

⁵² Գ. եպս. Սարգիսեան, Կոմիտաս վարդապետ, Չայ երաժշտութեան առաքեալը, Պէյրուս, 1969, էջ 30:

⁵³ Աճղ, էջ 31:

⁵⁴ Գարեգին եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 31:

Այս գրութեան վերջին արտահայտությունը վկայում է, որ Կոմիտասը չի տարանջատում եկեղեցին և գիտությունը:

Ուսումնասիրողները իրավացիորեն վերևում նշված նամակի բնական շարունակությունն են համարել նույն թվականի հունվարի 12-ին նույնպես Մատթէոս Իզմիրլյան կաթողիկոսին հասցեագրված նամակը, ուր Կոմիտասը կարևոր է համարում շեշտել «Համարձակութիւն և վստահութիւն եմ ստանում յայտնելու, որ արդէն 11-րդ տարին է, ինչ ես ուսումս կատարելագործել, սկսել եմ Մայր Աթոռի երաժշտութեան պայծառութեան համար ծառայել, բայց իբր մի անպէտք կոճղ մնացել եմ այստեղ, բախտի հովերին յանձնուած, և քանի աւելի ժամանակս անցնում է, մարում է սրտիս բոցը, հոգուս եռանդը և մերձ է յոռետեսութիւնն ու յուսախաբութիւնը, որից յետոյ մնում է ինձ միայն մի ելք, որոնել այլ տեղ հանգամանքներ, որպէսզի անպէտք ընկած չմնամ այստեղ»⁵⁵:

Նույն թվականի մայիսի 10-ին Կոմիտասը վերստին դիմում է Իզմիրլյան կաթողիկոսին: Ոչ ծավալուն այդ վավերագիրը ստորև բերում ենք ամբողջությամբ.

«Վեհափառ տէ՛ր,

Ամսիս 15-ից յետոյ փափագում եմ մեկնել Հայրենիքս՝ Կուտինա, որտեղից սեպտեմբերին անցնելու եմ Եւրոպա՝ անձնական գործով: Մայր Աթոռ կվերադառնամ հոկտեմբերի մէջ: Ո՞նդրում եմ վեհափառութեանդ հրամանը, որ ինձ տան դիւանական անցագիր և միանուագ՝ մայիս, յունիս, յուլիս, օգոստոս, սեպտեմբեր և հոկտեմբեր ամիսների ոռճիկն ու սննդադրամը:

Միաբան Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի՝ Կոմիտաս վարդապետ»⁵⁶:

Բերված վավերագրերը հավաստում են, որ Ս. էջմիածինը եղավ հոգևոր այն դարբնոցը, որում հասունացավ ու թրծվեց Անատոլիայից եկած մի որբուկ, որի համար մայրենի լեզուն անգամ անհասկանալի էր: Սակայն այդ մանուկը մի մասնիկ էր հայկական ոգու, որն իր մեջ ամբարում էր ազգային մշակույթի ու ժողովրդական իմաստնության հունդերը:

⁵⁵ Ս. Գասպարյան, Կոմիտաս, Երևան, 1961, էջ 81:

⁵⁶ ՀՀ ՊԿ Պ.Ա. ֆ. 57 ց. 2, Գ. 183, ք. 22:

1910 թ. Հոկտեմբերին ներկայանում է առիթը և Հանճարեղ երաժիշտը ստանում է բաղձալի ազատությունը: Պատրվակը թերևս այցելությունն էր Հայրենի Կուտինա: Ճանաչված Հոգևորականին ու գիտնականին սիրով ու խանդաղատանքով է ընդունում պոլսական մտավորականությունը, նրա շուրջն է համախմբվում մանավանդ երաժշտասեր հասարակությունը: Կոմիտասը Հայ երգը հնչեցնում է ոչ միայն Պոլսում, այլև Զմյուռնիայում, Եգիպտոսում, Հմայում և խանդավառում ունկնդիրներին: Կոստանդնուպոլսում Կոմիտասը գտնում է որոնածը, որը դժբախտաբար կարճատև է լինում:

1911 թ. ունկնդրելով Կոմիտասի համերգը՝ Տիգրան Կամսարականը գրում է. «Անցեալ գիշեր երգով ու բարբառելով, զուարճարանելով, երբեմն ալ միշտ հակուցանելով՝ Հայաստան ուխտագնացութեան տարաք զմեզ, կամ լաւ է ըսել, քիչ մը Հայաստան բերիք Եգիպտոսի Հայերուս: Մենք կը կարծէինք, թէ Հայ կրօնաւոր մը, որ էջմիածին կու գայ, միւռոն միայն կը բերէ: Դուք Մասիսն ու Արագածը փոխադրեցիք Հոս պահ մը, ո՞վ ըսաւ, թէ լեռները չեն քայլեր»⁵⁷:

ԿՈՄԻՏԱՍԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

1896 թվականին Կոմիտասը մեկնում է Բեռլին՝ Ռ. Շմիդտի մասնավոր երաժշտանոցում և արքունական համալսարանում ուսանելու, կամ ինչպես ինքն է գրում նույն թվի դեկտեմբերի 31-ի իր տեղեկագրում. «առ ի լցուցանել զթերութիւն յուսումն երաժշտութեան»⁵⁸: Ըստ նշված տեղեկագրի՝ Կոմիտասն սկսում է ուսանել «Ա. Զուսումն երաժշտական ներդաշնակութեան, Բ. զուսումն դարձուածոյ դասական երաժշտագիտաց, Գ. զխիստ ոճ գեկեղեցական երաժշտական շարադրութեան, Դ. զազատ ոճն, Ե. զդաշնակն, Զ. զպատմութիւն երաժշտութեան ի ԺՁ դարու անտի

⁵⁷ Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին (կազմեց Գասպար Գասպարյանը), Երևան, 1960, էջ 100-101:

⁵⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 312, ց. 1. Գ. 41, ք. 11:

ի վեր է գերաժշտական գիտնական զհրահանգս, Ը. զտարերս երաժշտական շարադրութեան»⁵⁹:

Մայր Աթոռը նրան թոշակ էր հատկացրել և ուսումնառության ամբողջ ընթացքում կապ էր պահպանում իր մեծատաղանդ սանի հետ: Կոմիտասը չի սահմանափակվում միայն ունկնդրություններ: Նա այդտեղ խորանում է կոմպոզիցիայի տեսություն մեջ, մշակում ձայնը, դաշնամուրի ու երգեհոնի դասեր առնում, հմտանում խմբավարական արվեստի մեջ: Համալսարանում Կոմիտասը հետևում է փիլիսոփայության և հոգեբանության դասընթացներին:

Բեռլինում շուտով ստեղծվում է միջազգային երաժշտական ընկերություն, որի հիմնադիր անդամներից մեկը դառնում է Կոմիտասը: Նա հանդես է գալիս դասախոսություններով, ներկայացնում է Հայ ժողովրդական երգերի իր մշակումները, եվրոպական մամուլում տպագրում է երաժշտագիտական հոդվածներ:

Մեր ձեռքի տակ են այն բազմաթիվ դիմումներն ու ստացականները, որոնք գրել է նա Գերմանիայից:

Գրություններից մեկում (5-ը մայիսի 1898 թ.) տեղեկացնելով ընթացիկ կիսամյակում ինչ պրոֆեսորների է ունկնդրում, ասում է. «Շաբաթական մի-մի դաս տալիս եմ ուսուցչապետիս երաժշտանոցում խմբական կազմակերպութիւն արական բարձր ձայների համար եւ ներդաշնակութիւնն ազատ գեղարուեստի մէջ բարձր դասարաններում»⁶⁰:

Կոմիտասի ելույթները հայտնություն են եղել նրա եվրոպացի ուսուցիչների և դասընկերների համար: Նրանք անկեղծ հիացմունքի նամակներ են գրել Հայ Հանճարին: Այդ նամակների չնչին մի մասն է, որ հետագայում տպագրվել են և դարձել Հանրության սեփականությունը: Դրանք չափազանց արժեքավոր վկայություններ ու գնահատականներ են: Այդ իսկ նկատառումով ամբողջություններ մեջ ենք բերում նամակներից երկուսը: Առաջինի հեղինակը Բեռլինի արքայական համալսարանի երաժշտության

⁵⁹ Աճո, ք. 12:

⁶⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 312, ց. 1. Գ. 41, ք. 53:

պատմութեան ուսուցչապետ Օսքար Ֆլայշերինն է, որը միաժամանակ նորարաց միջազգային երաժշտական ընկերութեան նախագահն էր: Նա այսպես է գրում. «Շատ յարգելի տէր վարդապետ, իմ պարտքս կը համարեմ, յանուն միջազգային երաժշտական ընկերութեան, Ձեզի շնորհակալութիւն յայտնել այն սիրայօժարութեան համար, որով Դուք Ձեր դասախօսութեանց միջոցով հայ երաժշտութեան մասին մեր ընկերութեան նպատակները կանխեցիք: Ձեր հմտալից եւ խորիմաստ դասախոսութեանց միջոցով խորունկ հայեացք մը ձգել տուիք այն երաժշտութեան մէջ, որ մեզի համար ցարդ գրեթէ գոց էր, եւ որ մեզի՝ արեւմտեաններու շատ բան ուսուցանել կարող է: Այն աշխատութիւնը, որ Դուք ձեռնարկած էք, փոքր չէ եղած, եւ ես խօսած կ'ըլլամ յանուն այն ամէնքին, որոնք Ձեր դասախօսութիւնները լսեցին, - որոնց մէջ կային առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող գիտնական աշխարհահռչակ մարդիկ, - Ձեր ջանքերն ու ճիգերը զուր չեն: Դուք արդի գիտութեան անգին ծառայութիւններ կարող էք մատուցանել, եթէ Ձեր աշխատութիւնները հրատարակէք, եւ այդ առթիւ եթէ կարողանամ օժանդակութիւնս ընծայել Ձեզի, մեծ ուրախութիւն մը պիտի զգամ»⁶¹:

Երկրորդ նամակի հեղինակը միջազգային երաժշտական ընկերութեան Բեռլինի մասնաճյուղի քարտուղար, ուսուցչապետ, Բեռլինի արքայական համալսարանի երաժշտութեան պատմութեան դոկտոր Մաքս Չայֆերթն է:

1899 թ. Հուլիս 19 թվակիր նամակով վերջինս գրում է.

«Մեծայարգ տէր վարդապետ,

Ինձի բոլորովին առանձին ուրախութիւն մըն էր պատիւ ունենալ միջազգային երաժշտական ընկերութեան Պերլինի մասնաճիւղին անկեղծ ու ջերմագին շնորհակալութիւնները մատուցանելու Ձեզի այն արտաքոյ կարգի սիրայօժարութեանը համար, որ կրկին դասախօսութեամբ մեզի նուիրած էք հայ երաժշտութեան պատմութիւնն ու էութիւնը: Այն խորունկ հայեացքը, որով Դուք,

⁶¹ Երուսնդ Յակոբեան, ժամանակակիցները Կոմիտասի հմայքին տակ, Գահիրէ, 1989 թ., էջ 35:

մեզմէ բոլորովին հեռու եղող բարձր ու զարգացած քաղաքակրթութեան մը վսեմ կարողութիւնը մօտէն ճանչցուցիք մեզի: Անակնկալ կերպով նշանակալից են Ձեր դասախօսելու եւ երգելու կատարելագործ արուեստը, ասոնք այնպիսի բաներ են, որոնք մեզ զարմացնել կարող էին եւ որոնք Ձեր ունկնդիրներէն ոչ մէկուն յիշողութեան մէջ պիտի թառամի: Ասով Դուք ոչ միայն մասնաճիւղի շնորհակալութիւնը, այլեւ ապահովաբար, Ձեր հայրենիքի քաղաքակրթական արժանիքի գնահատումը ստացաք:

Ներկայիս իմ խորին յարգանքներս կը համարձակիմ մատուցանել եւ պատիւ ունիմ մեծայարգ տէր վարդապետ, ստորագրելու իրեւ Ձեր բոլորանուէր Տօքտ. Մաքս Չայֆերթ»⁶²:

Այս նամակները ավելի քան խոսուն են և լիապես են ներկայացնում Կոմիտասի գիտական սխրանքի ծավալն ու տարողութիւնը, սխրանք, որով ոչ միայն բարձրանում է նրա անունը, այլև պանծանում էր նրա հայրենիքը՝ որպես բարձր քաղաքակրթութեան, ինքնատիպ արվեստի երկրի, որ արժանի է հատուկ ուշադրութեան ու հարգանքի:

Այստեղ հետազոտողի առջև ծառանում է ևս մի հարց, որ պակաս կարևոր չէր Կոմիտասի պարագային: «Գերմանիայում, - ասել է նա, - երբ սկսեցի ուսումնասիրել ամբողջ աշխարհի երաժշտութեան փառքերը, ամենից շատ ոգեւորեց ինձ «Տանհաուզերի» անմահ եղանակը: Սկզբում, իհարկէ ես ձգտում էի դէպի այդ երաժշտութիւնը, որ շոյում էր մարդու սիրտը՝ տանելով դէպի իտալականը: Բայց... երբ ես վարժուեցի երաժշտութեան մէջ փնտրել ոչ թէ զգացումը, այլ միտքը, գաղափարը... իմ մէջ ծնուեց բուն ցանկութիւն լուրջ կերպով ուսումնասիրելու Վազների գործերը, որոնց բոլորի միջով պայծառ, կարմիր թելի նման անցնում է զուտ գերմանական ազգային երաժշտութեան ոգին»⁶³:

Պարզվում է, որ երիտասարդ երաժշտին դրական լիցք է տվել Վազների ստեղծագործական մեթոդը. «Մեծ խանդավառութեամբ ընդգրկեցի նրա ազնիվ եւ վսեմ սկզբունքը տալ ամէն ժողովրդի

⁶² Անդ, էջ 36:

⁶³ «Անահիտ», Փարիզ, 1907, թիվ 8:

երաժշտութեան, նրա ցեղային հոգեբանութեան համապատասխան դրոշմ: Նրա մեթոդը, եղանակ հանել խօսքերից, եւ ոչ թէ խօսքին եղանակ դնել, - ասում է Կոմիտասը և ընդգծում հատկապես վերջին տողը⁶⁴:

Կոմիտաս վարդապետն այնուհետև հիշում է, որ իր ուսուցիչ Ռիխարդ Շմիդտը խրախուսել է իրեն և շնչել, որ թեպետ շատ կարևոր երաժշտական օրենքների իմացությունը, այնուամենայնիվ պետք չէ մոռանալ, որ ճշմարիտ արվեստագետը «օրենքի ստրուկ» չպիտի լինի, որ օրենքը միայն ուղեցույց պիտի լինի, որ ստեղծագործությունները օրենքից չեն բխում, այլ ճիշտ հակառակը՝ օրենքն է բխում դրանցից: Իզուր չէ, որ Կոմիտասը հետագայում գոհունակությամբ էր հիշում իր ուսուցչապետին՝ գրելով. «Մի տարուայ ընթացքում ինձ այնքան առաջ տարաւ երաժշտութեան մէջ, որքան վեց տարում չեն անցնում այստեղի պետական երաժշտանոցում անգամ»⁶⁵:

Այս արագ առաջադիմությունը է բացատրվում այն, որ ուսման երկրորդ տարվանից արդեն Կոմիտասը կարգվում է պետական երաժշտանոցի նախապատրաստական դասընթացների տեսություն դասախոս:

Երաժշտանոցի եռամյա ուսումնասիրությունից հետո Կոմիտասը դառնում է Բեռլինի Ֆրեդերիկ Վիլհելմ արքունի համալսարանի իսկական ուսանող, որ աշակերտում է Բելլերմանին, Օսկար Ֆլայշերին և Ֆրիդ Լենդերին: Ուսումնասիրության ավարտին, հաջողությամբ պաշտպանելով ավարտաճառը, Կոմիտասը վերադառնում է Հայրենիք:

1906 թ. Կոմիտասը հանգրվանում է Փարիզում, ապա անցնում Շվեյցարիա: Հոգվածներ, համերգներ, հոգևոր երգեցողություն Հայոց եկեղեցում, դասախոսություններ Ֆրանսերենով, մի խոսքով Հայ երաժշտության քարոզչություն՝ Հնարավոր բոլոր միջոցներով: Շատ շուտով Կոմիտասը արժանանում է Փարիզի երաժշտագետների բարեհամ ուշադրությանը: Նրանց ամենահմուտ

⁶⁴ Անդ:

⁶⁵ Տե՛ս Ս. Գասպարյան, Կոմիտաս, Երևան, 1947, էջ 17:

երաժշտագետներից մեկը՝ Լալուան, հանդես է գալիս դրվատական հոդվածով: 1906 թ. մի հոդվածում նա գրում է. «Ինձի կը թուի, թէ մեզմէ ոչ ոք, բացի յոյժ սակաւաթիւ խելամիտներէ, պիտի կրնան կռահել գեղեցկութիւնները այն արուեստին, որ իրօք ոչ եւրոպական է և ոչ ալ արեւելեան, բայց որ կը բովանդակէ չնաշխարհիկ նկարագիր մը շնորհագեղ քաղցրութեան, խորաթափանց յուզման եւ ազնուական խանդաղատանքի: Քնքուչ, միանգամայն ճշգրիտ բեկրեկումներով մեղեդիներ, ճկուն ու կենդանի կչոյթներ, երաժշտութիւն, որ ամբողջովին սրտէն կու գայ ու կը հոսի զով, վճիտ ու լուսափայլ ջուրի պէս: Արեւ կայ այդ երգերուն մէջ, բայց ոչ անապատային լափող արեւը»⁶⁶:

Ավելին, Եվրոպացի երաժշտագետները խոստովանում են. «Հայ երաժշտությունը իր կազմական դրութեամբ շատ աւելի հարուստ է, քան եւրոպականը»⁶⁷:

Կոմիտասյան համերգներն իրենց արձագանքն են գտնում նաև Հայրենիքում: «Հայկական համերգ Փարիզում» վերտառությամբ ընդարձակ հաղորդագրություն է տպագրել «Արարատը»՝ Ս. Հարությունյան ստորագրությամբ, որով տեղեկացնում էր, որ Ս. էջմիածնի միաբան Հայր Կոմիտաս վարդապետի ելույթները բարձր է գնահատել մամուլը, հատկապես երաժշտական մասնագիտական երկչարաթերթերը՝ «Le Currier» (թիվ 24) և «Le Mercure Musical» (թիվ 23-24), «Le Monde Musical» (թիվ 23), ինչպես նաև «L. Aurore» օրաթերթը (21-դեկտեմբերի) և բարձր գնահատական են տվել: Հոգվածագրի հավաստմամբ՝ նրանք խոսք չեն գտնում գովելու հայոց պատարագի արարողության եղանակների քաղցրությունը, վեհությունը և ներդաշնակությունը⁶⁸:

«Le Mercure Musical» երկչարաթերթի «Հայկական երաժշտություն» հոդվածում գրում են. «Այս երգերը արեզակ ունեն... ոսկեզօծ պարզութեամբ, ամբողջովին երկնային, որի ջերմությունը

⁶⁶ Թեոդիկ, Ամենու՛ն Տարեցոյցը, 1926 թ., էջ 486:

⁶⁷ Անդ:

⁶⁸ «Արարատ», 1907, Ա, էջ 142:

մի գգուանք է միւնապատ լեռանց գազաթնների, սաղարթագեղ անտառի եւ խոխոջող վտակաց փայլով:

Թերեւս սխալ չլինէր ոմանց կարծելը, թէ երկնաւոր դրախտը Հայաստանում՝ Արարատ լեռան ստորոտին էր, որովհետեւ այն աշխարհը, որի պատմութիւնը այնքան չարարաստիկ եղաւ, իրօք ընտրեալ երկիր է, ուր արգաւանդ եւ բարեբեր բնութիւնը բաշխում է մարդուն ամէն բարիք»⁶⁹:

Հողվածն ամփոփող պարբերութեան մեջ հեղինակը չի խուսափում «հանճարեղ» բառը գործածելուց իր ժամանակակցի հասցեին. «Արժանապատիւ հայր Կոմիտասը, որին պատկանում է այս եղանակները հաւաքելու եւ առաջին անգամ նրանց գեղեցկութիւնը ճանաչելու պատիւը, մի հանճարեղ, շնորհալի երաժշտագէտ է, որովհետեւ այդ երգերից շատերը յարմարեցրել է երգեհոնի եւ խմբերգի, ուր ցոյց է տալիս շատ ճիշտ եւ նուրբ ըմբռնում, պահելով ազգային առանձնայատկութիւնը եւ երանգը»⁷⁰:

Թերեւս ավելի նշանակալից է Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանի (հետագայում Ստո կաթողիկոս) հողվածը, որը կոչվում է «Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական ճանապարհորդութիւնը Եւրոպայում»: Հողվածն ամփոփում է այդ ճանապարհորդութեան արդյունքները՝ տեղեկացնելով, որ 1907 թ. սեպտեմբերի 30-ին մեկուկես տարվա բացակայութեանից հետո «վերադարձավ Մայր Աթոռի դպրապետ Տ. Կոմիտաս վարդապետը»⁷¹: Գարեգին վարդապետը տեղեկացնում է նաև Փարիզում, Շվեյցարիայում և Իտալիայում Կոմիտասի ունեցած ելույթների ու դրանց արձագանքների մասին:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ 1906-1907-ի ուղևորությունը արժանիորեն ճանաչելի դարձրեց ոչ միայն Հայոց երաժշտության հանճարին, այլև պանծացրեց ու տարածեց Հայ երգը՝ սքանչացնելով Եվրոպայի ունկնդիրներին այդ երգերի ինքնատիպութեամբ:

⁶⁹ ԱՄՈ, Էջ 144:

⁷⁰ ԱՄՈ, Էջ 146-147:

⁷¹ ԱՄՈ, Էջ 906-909:

Գերմանացի երաժշտագետ Ռայնարդ Շեսկուրսը (Լայպցիգ), որ քաջածանոթ էր Կոմիտասի ժառանգությունը, իրավացիորեն նկատում է, որ մինչև Բեռլին մեկնելը Կոմիտաս վարդապետը էջմիածնում «արդեն ստացել էր տասներկուամյա գործնական երաժշտական կրթություն, որը համապատասխանում էր Հայկական եկեղեցական արարողությունը ծառայելու պահանջներին, ինչպես նաև Թիֆլիսում ավարտել էր կիսամյա տեսական դասընթաց»: (Այստեղ նկատի ունի աշակերտելը Մակար Եկմայանին)⁷²:

1906-1907 թթ. եվրոպական ուղևորությունը նույնպես արգասավոր եղավ: Կոմիտասը նախ ժամանեց Բեռլին, ուր զբաղվեց իր ստեղծագործությունների առաջին հատորի՝ «Հայ քնար» տպագրության նախապատրաստական աշխատանքներով: 1906 թ. նոյեմբերին անցավ Փարիզ: Այստեղ տրվելիք համերգի նախապատրաստության մասին օրիորդ Մարգարիտ Բաբայանը, Կոմիտասի երբեմնի աշակերտուհին, հիշում է. «Մրազրի մասին վիճելով, աշխատելով, վազվզելով՝ Կոմիտասը մեկ ինձ էր սովորեցնում նոր եղանակներ, մեկ հանգուցյալ աշակերտիս՝ Մուդանյանին էր խրատում, հետո սովորեցնում էր Շահմուրադյանին, մեկ խմբի եղանակներ էր գրում և հ, omourcux-ի շատ անվանի խմբի հետ փորձում և շարչարվում էր Հայերեն արտասանելու և զգացնելու համար, մեկ էլ քրոջս դաշնամուրի համար Մշո պարերն էր հարմարեցնում»⁷³: Հուշագրողները, ինչպես նաև Մ. Բաբայանը, շատ կենդանի գծերով են պատկերում Կոմիտաս վարդապետին աշխատանքի ետուն պահին:

Ստեղծագործական առաջին մեծ լիցքը Կոմիտասը ստացել է Սբ. էջմիածնում՝ Մայր Տաճարում վարելով մի շարք պաշտոններ, մշտապես ունենալով իր հիմնական սկզբունքներն ու նպատակամտությունը: Իր՝ Եվրոպա կատարած այցը ևս արգասաբեր ու արդյունավետ էր՝ արդյունքը «երկրորդ լիցքի»:

⁷² Կոմիտասական, հտ. 2, էջ 25:

⁷³ Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին (կազմեց Գասպար Գասպարյանը), Երևան, 1960, էջ 139:

Այսպիսով, ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ ապագա մեծ արվեստագետի, արվեստաբանի, մանկավարժի կյանքի առաջին շրջափուլը անցել է ուսումնասիրության, գիտական լուրջ պրպտումների, եկեղեցական ու հայրենի մշակույթին անմնացորդ ծառայելու նշանաբանով: Արզասարեր այդ շրջափուլը պատվանդան է ստեղծել գիտական ու ստեղծագործական նորանոր սխրանքների ու թոհչքների համար: Եվ Կոմիտաս վարդապետը, հետագայում դառնալով համաշխարհային մեծություն, պանծացրել, աննախընթաց բարձրության է հասցրել հայոց հազարամյա երաժշտական մշակույթը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՓԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

«Թէ՛ ժՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ, ԹԵ՛ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ... ՔՈՅՐ-ԵՂԲԱՅՐ ԵՆ»⁷⁴:

Կոմիտասը 1905 թ. տպագրված «Հայ ժողովրդական և եկեղեցական երգերը» հոդվածում, որն իր դասախոսություն սղագրությունն է, նախ մեկնաբանում է ելակետային երկու հարց. 1. Ի՞նչ է ազգային երաժշտությունը, 2. Ի՞նչը կարող է նյութ հանդիսանալ ազգային-ժողովրդական երգերի համար:

Կոմիտասը նախ ներկայացնում է ազգային երաժշտության էությունը, մեկնաբանում դրա առանձնահատկությունները՝ ընդգծելով, թե որ երաժշտությունն է, որ իրապես կարելի է ազգային համարել: Ազգային երաժշտությունն իր մեջ պետք է խտացնի տվյալ ազգին բնորոշ հույզերն ու ապրումները՝ համապատասխան գեղարվեստական արտահայտչականությանը ու հնչերանգով: Ազգային երաժշտության նյութ կարող է դառնալ այն ամենը, ինչ ազդում է տվյալ ազգի զգայարանների ու մտքի վրա: Հայ արվեստի, մասնավորապես երաժշտության վրա ազդում են «հպարտ լեռները, խոր ձորերը, դաշտերը, բազմազան կլիման, պատմական հազար ու մի դեպքերն ու անցքերը, ժողովրդի ներքին ու արտաքին կյանքը»: Ահավասիկ մի հանգամանք, որով ազգային արվեստն ազգային կերպարանք է ստանում՝ ձուլվելով ժողովրդի հոգեկան ունակություններին, խառնվածքին, ստեղծագործական կարողություններին: Այս բոլորը միասին պայմանավոր-

⁷⁴ Կոմիտաս, Երգեցողությունք Ս. Պատարագի, «Արարատ», Էջմիածին, 1898, էջ 115:

րում են ազգային դեմքը, ստեղծում յուրօրինակ գեղարվեստական ոճ և դառնում անչփոթելի: Ահավասիկ այն ելակետը, որ թույլ է տալիս մեծ արվեստագետին հայ երաժշտությունը մաքրելու օտարամուտ տարրերից:

Այնուհետև Կոմիտասը մեր երաժշտությունը բաժանում է երկու գլխավոր խմբի.

Ա. Եկեղեցական

Բ. Աշխարհական կամ ժողովրդական:

Թե՛ առաջինում, թե՛ երկրորդում խոսքն ու երաժշտությունը միևնույն անձի ստեղծագործության կնիքն են կրում: Եվ եթե «երաժշտության արտահայտության եղանակը, ոգին կախում ունի բնությունից, ապա բովանդակությունը կախված է ժողովրդի կյանքի պայմաններից»⁷⁵:

Կոմիտասը ժողովրդական երգերն իրենց հերթին ստորաբաժանում է վեց հիմնական խմբի.

1. մանկական երգեր, որոնք ամենապարզն են,
2. պարերգեր,
3. դյուցադներգեր,
4. մահերգեր,
5. հարսանեկան երգեր,
6. բնության երգեր:

Կոմիտասը մատչելիորեն, խորությամբ լուսաբանում է այս երգերի ամենաէական հատկանիշները՝ բերելով բազմաթիվ օրինակներ: Նա ցույց է տալիս, որ բոլոր ակնառու յուրահատկություններով հանդերձ, ամենասերտ առնչություն կա ժողովրդական և եկեղեցական երգերի միջև: Բնականաբար, խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է երաժշտությանը, երգի եղանակին: Եվ բերվող օրինակները կատարելապես հիմնավորում են Կոմիտասի առաջադրած հիմնադրույթները, ունկնդիրներին համոզելով, որ իսկապես թյուրիմացություն է կարծել, թե «մեր ժողովրդական և եկեղեցական եղանակները բոլորովին տարբեր նկարագիր ունին»⁷⁶:

⁷⁵ Կոմիտաս, Հոգևածներ և ուսումնասիրություններ, (հավաքեց Ռ. Թերլեմեզյան), Երևան, 1941, էջ 11:

⁷⁶ ԱՄՊ, էջ 18:

Համեմատելով ժողովրդական և եկեղեցական երգերը՝ Կոմիտասը գրում է. «Մեր ժողովրդական և եկեղեցական երգերը հավասար չափով են զարգացած, եթե առաջինները արտաքին քաղաքական պայմանների ազդեցության տակ ճնշվել, սեղմվել, ամփոփվել են, առանց կորցնելու իրենց խորությունն ու արտահայտչական ուժը, ապա երկրորդները եկեղեցու անձեռնմխելի հովանու տակ աճել, ընդլայնվել և զարգացել են»⁷⁷:

Այս վարկածը գալիս է մեկ անգամ ևս հաստատելու անուրանալի այն դերը, որ ավելի քան մեկ ու կես հազարամյակ կատարել է Հայ եկեղեցին երաժշտության և, ընդհանրապես, մշակույթի պահպանության և զարգացման գործում:

Նույնպիսի խորությամբ են աչքի ընկնում «Հայ գեղջուկ երաժշտությունը», «Հայ գեղջուկ պարը», «Պարն ու մանուկը» և մի շարք ուրիշ հոգևածներ, որոնցից յուրաքանչյուրը մի նոր գիտելիք է ավելացնում, մի նոր ներդրում է կատարում Հայ երաժշտության մեջ:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում «Հայոց եկեղեցական եղանակները» հոդվածը, որը Կոմիտաս-երաժշտագետի երախայրիքն է՝ տպագրված 1894 թ. «Արարատ» ամսագրում: Նկատելով, որ նախամաշտոցյան Հայ եկեղեցու երգեցողությունը սաղմոսերգությունն էր, նա ենթադրում է, թե հավանաբար սաղմոսերգությունը կատարվում էր ժողովրդական հին եղանակներով⁷⁸: Այնուհետև հորինվեցին շարականները, որոնք գլխավոր շարժառիթ ծառայեցին ութ ձայնի և երկու ստեղնի եղանակների առաջանալուն: Հանդիսավոր ժամերգության պահանջից աստիճանաբար հանդես եկան տաղեր, գանձեր, ավետիսներ և այլ հոգևոր երգերի տեսակներ⁷⁹: Այսպես կազմվեցին «Տաղարան», «Գանձարան», «Երգարան» կոչվող ժողովածուները, որոնց սկզբնավորությունը չնչին վերապահումով Կոմիտասը համարում է 5-րդ դարը:

⁷⁷ ԱՄՊ, էջ 14:

⁷⁸ ԱՄՊ, էջ 105:

⁷⁹ ԱՄՊ, էջ 106:

Այս Հողվածի մեջ Հանգամանորեն Հետազոտվում են Հոգևոր երգերի Հնչերանգը, ձևն ու բովանդակությունը, շարականների և մյուս Հոգևոր երգերի եղանակները և գեղագիտական այլ Հարցեր:

Ինչպես այս, նույնպես և «Հայոց եկեղեցական երաժշտությունը ժԹ դարում» (անավարտ), «Հայ եկեղեցական երաժշտություն» Հողվածները, որոնք գրվել են ավելի քան Հարյուր տարի առաջ, իրենց բազում Հարցադրումներով ճանապարհ են Հարթել Հայ երաժշտության Հիմնավոր ուսումնասիրության Համար: Կոմիտասը միասնության մեջ, իբրև անբաժանելի ամբողջություն էր ճանաչում Հայ աշխարհիկ ու եկեղեցական արվեստը, երբ գրում էր. «...աւելի գօրեղ զէնք չունենք, քան մեր Հին ու նոր եկեղեցին ու աշխարհիկ եւ գիտական ու գեղարուեստական կարողութիւնները ցուցադրել, որ տեսնեն, թէ իբր ողորմութիւն չէ, որ խնդրում ենք, այլ իբր մարդկային զարգացմանը զօրավիգ ազգ ենք Հրապարակ ելնում»⁸⁰:

Այսպիսով, ամփոփելով Կոմիտաս վարդապետի գեղագիտական Հայացքների մասին մեր շարադրանքը՝ ի մասնավորի կարող ենք ասել, որ մեծ երաժշտագետն ու երգահանը ժողովրդական ակունքների մեջ էր տեսնում Հայ աշխարհիկ և Հոգևոր երգի մաքրությունն ու վեհությունը: Միայն ժողովրդի Հետ անմիջական կապով ու շփումներով Հայ երգն ու երաժշտությունը կարող է ունենալ ազգային դիմագիծ և Հնարավորություն և ուժ՝ դիմակայելու օտար ազդեցություններին և խորթ ու անհարկի մեղեդայնությունը:

ՊԱՏԱՐԱԳ

Ժողովրդական և եկեղեցական երգերից բացի, Կոմիտասը առանձնակի մանրակրկիտությամբ ուսումնասիրել է Հայաստանյայց եկեղեցու Մ. Պատարագը: Հարյուր տարի առաջ է գրվել «Երգեցողութիւնք Ս. Պատարագի» ուսումնասիրությունը, որ նույնպես տպագրվել է «Արարատ» ամսագրում: Այն եկամայանական պատարագի Հանգամանալից քննությունն է՝ կատարված մեծ

⁸⁰ «Պատմաբանասիրական հանդես», 1958, № 1, էջ 265:

վարպետությամբ: Դրվատելով, իր խոսքերով ասած, «Յարգելի երաժիշտ պ. Մակար Եկմայանի այդ մեծածաւալ գործի» արժանիքները, Կոմիտասը սկզբունքային Հարցերում առարկում է նրան՝ մասնավորապես մերժելով Մ. Եկմայանի պնդումը, թե Հայ երաժշտությունը «պարսիկ-արաբացի երաժշտութեան ոգու մի մասն է»⁸¹:

Երաժշտական մասնագիտական Հետազոտումների մեջ Կոմիտասի եզրակացությունն ուսանելի է, և լավագույնս բացատրում է նրա ստեղծագործական մի շարք սկզբունքներն ու գիտական ըմբռումները: «Յարգելի երաժիշտ պ. Մակար Եկմայանը մեր երգեցողութեան ամայի անդաստանի մէջ ներդաշնակութեան անդրանիկ բուրաստանը տնկեց: Սրտանց ուրախ ենք, որ Հայերս այժմ կարող ենք պարծենալ, թե մենք էլ յետ չենք մնացել վսեմ գեղարուեստի եւ կատարելագոյն երաժշտութեան զարգացումից: Դէպի կատարելագործութիւն ձգտելով՝ մենք կուզէինք մի այսպիսի ծրագրով մշակուած եւ կազմուած, գեղարուեստական միութիւն ներկայացնող պատարագ.

Ա. Խորշիկ օտար եւ աւելորդ գեղգեղանքներից:

Բ. Նոյն եղանակի զանազան երգուածքներից պատշաճաւորն ընտրել:

Գ. Եղանակների տաղաչափութիւնն ու ներդաշնակութիւնը, ըստ կարելւոյն, Համաձայնեցնել երգերի խօսքերի իմաստին՝ պահելով միանգամայն Հայոց եկեղեցական երաժշտութեան ոճն ու ոգին եւ մի այսպիսի սրբազան աւանդին վայել պարտ ու պատշաճ ակնածութիւն եւ Հաւատարմութիւն:

Դ. Եղանակն ու տաղաչափութիւնը ուղղելիս առաջնորդ ունենալ ձեռագիր պատարագամատոյցները եւ Հին խաղերը, որոնք անշուշտ աւելի խօսուն են մեռած լինելով, քան մեր արդի կենդանի մեռած ձայնանիչները»⁸²:

⁸¹ Անդ, էջ 138:

⁸² Անդ, էջ 152:

Կոմիտասի առաջին մտահոգություններից ու ստեղծագործական ձեռնարկումներից մեկը Ս. Պատարագի բազմաձայն դաշնավորումն էր: Երբ դասախոսում էր էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում և ղեկավարում էր Մայր Տաճարի երգչախումբը, զուգահեռաբար զբաղվում էր նաև պատարագով: Աշխատանքը ամփոփվեց և հրատարակվեց անհամեմատ ուշ՝ 1933 թ. իր երթևեկի սան վարդան Սարգիսյանի ուժերով: Բայց այդ գործը Մայր Տաճարում կատարվել էր արդեն 1908 թ.: Մինչ այդ երգչախումբը այդ գործը կատարել էր Անիի Մայր Տաճարում, ունկնդիրների թվում էին Հակոբ Մանանդյանը, Նիկողայոս Մառը, Հովսեփ Օրբելին, Թորոս Թորամանյանը և այլք: Ճիշտ է, ներկայացվեց գործը, բայց Կոմիտասը այն ավարտուն չէր համարում և երկար ժամանակ շարունակում էր երաժշտական մշակման աշխատանքները: Այդ ստեղծագործությունը Կոմիտասի ղեկավարությամբ կատարվել է նաև Կ. Պոլսում՝ եղեռնական 15-ին: Զավեն ավ. քհն. Արզումանյանը այսպես է գրում Կոմիտասյան պատարագի մասին. «Կոմիտասի պատարագը երաժշտական բարձր մակարդակի ստեղծագործություն մըն է, Հայ ժողովրդի եկեղեցական եւ ժողովրդական երաժրչությունեանց միաձոյլ արտայայտութիւնը: Կոմիտաս ինքը այդ երկուքը «Հարագատ քոյր ու եղբայր» համարելով մշակած է իր պատարագը»⁸³: Եվ չնայած այն վիթխարի հետազոտական ստեղծագործական, մանկավարժական, խմբավարական արդյունաշատ աշխատանքներին, լիովին իրավացի կլինի, եթե ընդգծենք, որ Պատարագը Կոմիտաս վարդապետի ամբողջ կյանքի գործն էր, որին մղում էր Հոգևորականի իր կոչումը և խթանում անսահման սերը մշակույթի նկատմամբ:

Կոմիտասյան պատարագը արժանիորեն բարձրագույն գնահատական է ստացել ոչ միայն Հայ արվեստի ու գրականության նշանավոր դեմքերի, այլև բազմաթիվ օտար երևելի անձանց կողմից: Այսպես՝ ֆրանսիացի բանաստեղծ, Հայ գրականության, մասնավորապես Գրիգոր Նարեկացու թարգմանիչ Լյուք-Անդրե

⁸³ Դոկտ. տ. Զաւէն աւ. քհն. Արզումանեան, Ազգապատում, Դ հատոր, Ա գիրք, Սի Եորք, 1995, էջ 47:

Մարսելը խոստովանում է. «Ես որ եկեղեցի չեմ երթար, Հեռու եմ կրօնական ջերմեռանդութենէ, ամէն անգամ, որ կ'ունկնդրեմ Կոմիտասի Պատարագը, կը յեղափոխուիմ, կը վերանամ... Իր Պատարագը գլուխգործոց մըն է»⁸⁴:

Միանգամայն իրավացի են նրանք, ովքեր պատարագի երաժշտությունը համարում են Հայ մշակույթի մեծագույն նվաճումներից, «կոթողական ստեղծագործություններից մեկը»:

Մ. Եկմայանի պատարագին նվիրված իր վերոհիշյալ քննախոսության մեջ Կոմիտասը շեշտում էր, որ երաժշտածիսական այդ ստեղծագործությունն ըստ կարելիության պետք է ազատել օտար ազդեցություններից: Բայց նա ընդհանրապես անհանդուրժող չէր, ամբողջությամբ չէր մերժում ազդեցության հնարավորությունը ո՛չ արվեստի և ո՛չ կյանքի որևէ բնագավառում: Կոմիտասը համոզված էր, որ մշակութային փոխազդեցություններն անխուսափելի են, և չի կարող որևէ ազգ գերծ մնալ ազդեցություններից: Ընդհակառակը, ով ինչ չունի, փոխ է առնում ուրիշներից: Այդ ազդեցությունն ու փոխառությունը շահեկան և արդյունավոր են, եթե փոխառուն դրանց տալիս է իր Հոգու գույները և ազգայնացնում է այն:

Շուրջ հազար տարի է տևում շարականների ստեղծումը: Այնուհետև շարունակվում են որոնումները, և հազարամյակների ճանապարհը իր տրամաբանական ավարտն է գտնում Պատարագով, որ Հայոց Հոգևոր բանաստեղծության ու երաժշտության պսակն է: Երկարատև ճանապարհին կրած ազդեցությունները իրացվել և ազգայնացվել են լիովին և բնավ չեն խաթարել Հայոց պատարագի ինքնատիպությունը: Տակավին 1859-ին Բեյզիայի գիտության ճեմարանի անդամ Ֆերդինանտ Լուազեն գրում է. «Բանաստեղծութեան ճիւղին մէջ աշխարհի ոչ մէկ գրականութիւն կրնայ հաւասարիլ կամ բաղդատուիլ Հայկական բանաստեղծութեան Հետ իր յուզական խորհրդաւոր խորութեամբ, կրօնաշունչ ջերմութեամբ, նուրբ եւ անարատ սիրով ու գաղափարի

⁸⁴ Յակոբ Յ. Ասատուրեան, Կոմիտաս վարդապետի հետ. Հայ երգի արահետներով, ԹԵՆՔՖԼԱՅ, 1994, էջ 163:

վեհույթեամբ: Եւրոպայի մէջ, քրիստոնէական բանաստեղծութիւնը երբեք չէ կարողացած հաւասարիլ հայկական շարակնոցին»⁸⁵:

Մասնագետները հավաստում են, որ հայոց հոգևոր երաժշտութիւնը ի մասնավորի՝ Պատարագը, ունի այնպիսի ինքնատիպութիւն, որ եվրոպական հոգևոր երաժշտութեան բարձր նվաճումները մեծապես պայմանավորվում են հայ հոգևոր երաժշտութեամբ:

Ահափասիկ այսպիսի հետնախորքի վրա դարձյալ ընդգծվում է հայոց Պատարագը՝ իր կատարելութեամբ, և դրանով անգնահատելի է դառնում Կոմիտասի դերը, որով և նա, իրավամբ, համեմատվում է Մեսրոպ Մաշտոցի հետ:

Կոմիտասյան Պատարագի մեջ ինքնահնար ոչինչ չկա: Նրա ստեղծագործութեան հենքը գրավոր աղբյուրներն են: Նա շատ բան ճշտել ու սրբագրել է՝ հիմք ունենալով ժողովրդական երգեցողութեան ավանդների ուսումնասիրութիւնը:

Նրջելով հայոց աշխարհի հեռավոր գյուղերում, ունկնդրելով գեղջուկ կատարողներին՝ նա գիտնականի բարեխղճութեամբ համեմատում և քննում էր բոլոր տարբերակները: Նա բարձր է գնահատում ավանդական պարզ եղանակները, որոնք իր կարծիքով ավելի անաղարտ ու հարազատ էին հայ հնօրյա երգին: Նրա մտորումներն ու ըմբռնումները հստակորեն արտահայտված են բազմաթիվ նամակներում և զանազան գրութիւններում: Դրանցում առկա է գեղջուկ երաժշտութեան ըմբռնումն ու բարձր գնահատականը, և խորապես բացահայտվում է դրանց կապը մասնագիտացված երգասացութեան հետ: Իբրև նմուշ բերենք մի հատված 1895 թ. Հուլիսի 25-ին Սիրիայի հասցեագրված նամակից, որ հրապարակել է Գ. Հարութիւնյանը: Նամակը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ Կոմիտասը տեղեկութիւն է տալիս նաև իր մասին:

«Եօթն ամս անցուցեալ է իմ ի վերայ, յորմէ հետէ ժողովեմ զհայոց ժողովրդական երգս եւ զպարբերգս,- գրում է Կոմիտաս

վարդապետը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին,- զորոց տակաւին կարի սակաւ ինչ է յայտ գեղանակացն, զկազմութեանցն եւ զկնի:

Ժողովրդական եղանակքն հայոց ի պարզութիւն եւ ի վեհութիւն իւրեանց գնմանութիւն բերեն զնուագաց շարականաց նախնեաց մերոց սրբոց, յորս արտայայտին կեանք եւ միտք Հայկեան սեռին, եւ սոքա ցարդ կան թաղկեալ ի թագստի եւ ի կողմն յուշից եւ յուրուշից յիմաստնոց ի փիլիսոփայից, եւ արդ պահեալ կան ի գեղջկական հանճարի նախնեաց թարմ եւ անխառն զգացմանց երաժշտութեան, որ եւ խառն առ խառն ի կորուստ, դիմեալ յառաջէ յերեւումն օտար եղանակները: Եթէ ոչ տարածեսցէ զձեռսն, ի բարձր բազուկ, յօճուն լինիլ. հօտապետդ քարչել, հանել ի կորուստենէն իսպառ յայտնութիւն եւ ի մոռացունս դատապարտեսցին»⁸⁶:

Ընդգծելի են հատկապես երիտասարդ հետազոտողի դիտարկումները, մտահոգութիւններն ու ստեղծագործ, խորաթափանց հայացքը ուսումնասիրութեան նյութի հանդեպ: Այնուհետև նամակագիրը հարում է. «Բայց յայդմանէ ի ժողովրդական եղանակն հայոց իբրեւ զծիր իմն կարմիր նկատին աւրնչութիւնք սոցա եղանակաց շարականաց: Ի մէն միում յերգսն գեղջկայինսն որպէս զշող ցոյալ բնատուր հանճար Հայաստան ազգին, որ եւ կարօտի բազմապիսի ուսումնասիրութեանց»⁸⁷:

Վերջապես, իր նամակի ավարտին Կոմիտաս վարդապետը Սիրիայի վեհափառից խնդրում է նրա բարձր հրամանը՝ տպագրելու «զանգին գանձնս, զորս աւանդեալ էր մեզ բազմահարուստ հանճարոյ նախնեաց մերոց սրբացելոց»⁸⁸:

Կոմիտասը համոզված էր խորապես, որ հայ երաժշտութեան և ընդհանրապես, մշակույթի պատմութեան ուսումնասիրութիւնն ինքնին կարևոր է: Երեկվա նվաճումները հաճախ մոռացութեան են մատնվում, և կյանքի տվյալ բնագավառում հաճախ արձա-

⁸⁵ Ա. Մկրտչյան, Բանաստեղծություններ և իրակառուցումներ, Երևան, 1959, էջ 38:

⁸⁶ «Եղմիածին», 1947, մայիս-հունիս, Գ. Գարութիւնյան, Կոմիտասի երկու նամակը, էջ 60:

⁸⁷ Անդ:

⁸⁸ Անդ, էջ 62:

նագրված է լինում նահանջը: Հետազոտությունները ցույց են տալիս աշխարհին, որ Հայ ժողովուրդը թե՛ անցյալում, թե՛ այժմ ստեղծել և ստեղծում է արվեստի կոթողներ, որոնք վկայում են նրա ստեղծագործական անսպառ կարողությունների մասին:

ԱԶԳԱՅԻՆ - ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՐԳԸ

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԳԼԱՀԱՏՄԱՐ

Հայ պետականության կորստյան անմիջական արձագանքը եղան ազգային-ազատագրական բովանդակությամբ երգերը, որոնք տարփողում էին Հայրենիքի և ժողովրդի քաղաքական անկախության անհրաժեշտության գաղափարը, գովերգում Հայրենիքի Համար մղվող պայքարն ու նրա հերոսներին: Այս կարգի երգերը, մասամբ հիմք էին ընդունում 19-րդ դարի Հայոց բանաստեղծությունը (Ղ. Ալիշան, Ռ. Պատկանյան, Մ. Պեչիկթաշյան, Բաֆֆի և այլն), իսկ ավելի հաճախ ծագում էին ժողովրդական բանահյուսությունից: Եվ եթե դասական բանաստեղծությունն, իբրև հերոս, մեծմասամբ ընտրում էր Հայոց պատմության ցանկացած ժամանակաշրջանից, ապա ժողովրդական երգերը նվիրված էին ազատագրական մարտերում աչքի ընկած այնպիսի հերոսների, ինչպիսիք են Անդրանիկ Զորավարը, Գևորգ Չաուչը, Աղբյուր Սերոբը, Սոսն, Քեոհն, Վարդան Գոլոչյանը և շատ ուրիշներ: Իհնակե, այս երգերը երբեմն թե՛ քերթողական արվեստի, թե՛ երաժշտական տեսակետից չունեին ոճական այն յուրահատկություններն ու ազգային դրոշմը, ինչպես դա կարելի է տեսնել, դիցուք, քնարական երգերի մեջ: Բայց դրա փոխարեն այս երգերն ունենդիրներին գրավում էին բովանդակության գրավչությամբ ու ջերմությամբ, հերոսական ոգով և 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին արագորեն տարածվում էին նախ քաղաքային բնակչության շրջանում, ապա նաև գյուղական վայրերում:

Այս հանգամանքները վճռական նշանակություն են ունենում ժողովրդական այդ երգերի նկատմամբ մեծն Կոմիտասս վարդապետի վերաբերմունքի և գնահատանքի հարցում: Լինելով ազգային

երաժշտության անաղարտության ջատագովը՝ նա վերապահումով էր մոտենում դրանց գեղարվեստական արժեքի գնահատությանը:

Սկզբունքորեն մերժելով «Մայր Արաքսի ափերով» երգի մի տարբերակն իբրև ոչ Հայեցի (բողոքական եկեղեցուն յուրահատուկ երգ), Կոմիտասը հրատարակել է այդ երգի մի այլ, իր համար ընդունելի մի փոփոխակ, ինչպես նաև «Ձայն տո՛ւր, ո՛վ ծովակ», «Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու», «Հայրի՛կ, Հայրի՛կ», «Հայ մեռնենք», ժամանակին շատ տարածված երգերը՝ իր մշակումներով:

Հայտնի էր, որ նա հատկապես մեծ ուշադրություն է նվիրել Ավարայրի հերոսներին, Վարդան Մամիկոնյանին ձոնված թե՛ Հոգևոր, թե՛ աշխարհիկ երգերին: «Հիմի էլ լռենք», «Մեզ նոր արեւ ծագէ», «Իմ Հայրենեաց Հոգի Վարդան» և այլ երգեր նա սիրով է ներդաշնակել, մեծ վարպետությամբ հղկել և հարստացրել է: Պատահական չէ, որ այսօր ևս դրանք հնչում են բեմահարթակներից՝ հմայելով հանդիսատեսին:

Լինելով մեծ Հայրենասեր՝ Կոմիտասը մեղմ վերաբերմունք է դրսևորել այս կարգի ստեղծագործությունների նկատմամբ՝ գերազանց գիտակցելով դրանց կառուցողական արժեքը Հայրենիքի Համար ճակատագրական հեղաբեկումների նախաշեմին: Բայց և նույնքան հասկանալի ու բնական է, որ նա պիտի մշակեր այդ երգերը իր նախասիրությամբ, ավելի ճիշտ, ստեղծագործական սկզբունքներին ու ճաշակին համապատասխան՝ աշխատելով առավել ևս շեշտել ազգային հնչերանգը, ժողովրդային ոգին: Կոմիտասական հանճարի կնիքը կրող այդ երգերը բյուրեղանալով դառնում են ավելի երկարակյաց, և ավելանում է դրանց ազդեցիկ ուժը: Դրանք կենսունակություն են ստանում, որոնց կատարումը ամենատարբեր համերգասրահներում խմբավար Կոմիտասս վարդապետի ղեկավարությամբ նոր փայլ է հաղորդում ազգային երգին:

Հայ գրերի 1500-ամյակին և Հայ գրքի տպագրության 400-ամյակին նվիրված հանդեսին, Կոնստանդնուպոլսում կոմիտասյան մեծահռչակ «Գուսան» երգչախումբը «ձայներ ու դիւթիչ ու

քնքուշ ներդաշնակութիւն սփռելով», Հնչեցրել է «Տէր, կեցո դու զՀայս»։ «Ով մեծաքանչ դու լեզու» և մի շարք այլ երգեր, որոնց կատարումը բարձր է գնահատել պոլսահայ մամուլը, մասնավորապես «Ազատամարտը» (13 Հոկտեմբերի, 1913 թ.)։ Կոմիտասի Հեղինակությունը մի նոր խթան էր դառնում ազգային-Հայրենասիրական երգերի տարածման համար։ Դրանք կատարվում էին բեմահարթակներում, տարբեր առիթներով։ Հետաքրքրական է, որ 1914-ի Հունվարին Բեռլինի «Տիերգարդեն» համերգասրահում Մաքս Բատկեի ղեկավարած գերմանական երգչախումբը մեծ Հաջողությամբ կատարել է «Մայր Արաքսի ափերով» երգը։ Այսպես կոչված քաղաքային բանահյուսության ստեղծագործությունները նա ներդաշնակում է խստագույն ընտրությամբ, իսկ դա արդեն երաշխիք էր հաջողության։

Այդ երգերի հարատևության, Հետագա սերունդների կողմից ճանաչվելու և սիրվելու, ինչպես և Համաժողովրդականացման համար մեծապես պարտական ենք Կոմիտաս վարդապետին, որի ներդաշնակումները որակական նոր աստիճանի հասցրին խնդրո առարկա երգատեսակը։

ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՐԳԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

«Հոգևոր եղանակներ Հաւաքեց Սողոմոն սրկ. Սողոմոնեանց, միաբան Ս. Էջմիածնի. 24 մարտի 1893 թ. էջմիածին»։ այսպիսի տիտղոսագրով մի ձեռագիր ժողովածու է պահվում Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի Կոմիտասի դիվանում (15 միավոր գումարած 1 պատառիկ)⁸⁰։

Կոմիտասի ժառանգության և ընդհանրապես Հայ երաժշտության պատմության վաստակավոր Հետազոտող Ն. Թահմիզյանը ահա թե ինչպես է գնահատում ցարդ անծանոթ մնացած այդ գրառումները. «Ժողովածուն ունի ճանաչողական և գեղարվեստական

տական մեծ արժեք։ Այն, նախ, Կոմիտասի նախաբեռնիչան շրջանի մյուս ձայնագրությունների Հետ միասին, ըստ ամենայնի լուսաբանում է Կոմպոզիտոր-երաժշտագետի ստեղծագործական կենսագրության մի կարևոր հատվածը, և միաժամանակ, Հայ երաժշտության նորագույն շրջանի վերելքին իրենց նպաստը բերած նոր անուններ է Հայտնաբերում։ Ապա Հանդես է բերում մի ամբողջ շարք նոր, հաղվագյուտ գրառումներ և կամ արդեն գրառված երգերի եղանակների գեղեցիկ տարբերակներ։ Ու դրանով էլ շատ կողմերով ուշագրավ նյութ է մատակարարում Հայ Հոգևոր եղանակների տարբեր երգվածքների նկատմամբ Կոմիտասյան մշակման ընթացքում գտնված վերաբերմունքը հասկանալու և ճշտելու առումով»⁸⁰։

Կոմիտասի կազմած Հոգևոր երգերի սույն ժողովածուն ամփոփում է ներքոհիշյալ 15 երգերը. «Հավիկ, մի պայծառ», «Ահեղ ձայն», «Հաւուն Հաւուն», «Ստեղծող մանկանց», «Դասքն Հրէական», «Տէր ողորմեա», «Միաշարաթ օր հանգստեան», «Կեցո Տէր, շնորհեա Տէր», «Բաց մեզ, Տէր», «Եւ եւս խաղաղութեան», «Եղիցի անուն Տիտոն օրհնեալ», «Թագաւորեսցէ Տէր յաւիտեան», «Փառք յարութեան քո, Տէ՛ր»։

Տակավին երիտասարդ Կոմիտասի կազմած այս անտիպ ժողովածուն շատ բարձր են գնահատում Հայ երաժշտության պատմաբանները։ Սույն մատյանը ցույց է տալիս նաև այն աստիճանականությունը, որով վեր է բարձրացել Կոմիտաս-երաժշտագետը՝ ավելի ու ավելի թափանցելով Հայ երգի բազմախորհուրդ ու բազմաճոխ աշխարհը՝ Հայտնաբերելու համար եկեղեցական և ժողովրդական երգեցողությունների ազգային անապական ակունքները։ «Որպեսզի հնարավոր լիներ Հայ ժողովրդական և եկեղեցական երգերի կապը գտնել, ես հիմք բռնեցի ժողովրդական երգերը, որովհետև դրանց ինքնուրույնությունը անժխտելի էր»⁸¹, - մեկնաբանում է Հանճարեղ երաժիշտը։

⁸⁰ Նիկողայոս Թահմիզյան, Եշխարհեր հայոց հոգևոր եղանակների Կոմիտասյան գրառումներից, Էջմիածին, 1969, ԺԲ, Հոգևոր եղանակների Կոմիտասյան կանխագույն գրառումների վերծանությունը, Էջմիածին, 1970, Բ.Գ.Զ.է.։

⁸⁰ Կոմիտասական, հ. 2, էջ 84։

⁸¹ ԱՈՒ. էջ 98։ Տե՛ս նաև «Կոմիտաս» ժողովածուն, Երևան, 1930, էջ 88։

Համակողմանիորեն ուսումնասիրելով Հայոց Հոգևոր երաժշտութունը՝ Կոմիտասը կազմում է իր դասավանդած առարկաների ծրագրերը:

Մեզ Հասած մի վավերագիր Հնարավորութուն է տալիս որոշ չափով պատկերացում կազմելու Կոմիտասի Հայեցակարգի մասին և մոտավորապես ներկայացնում է այն Համակարգը, որով ճեմարանի երիտասարդ ուսուցիչը երաժշտական կրթություն էր տալիս իր սաներին: Դա ճեմարանի Գ, Դ դասարանների եկեղեցական երգեցողության ծրագիրն է, կազմված 1894 թվականին՝ 1894-95 ուսումնական տարվա Համար⁸²: Ստորև բերում ենք Հիշյալ վավերագիրն ամբողջությամբ:

«Գ. դասարան.

1894-95 ուսումնական տարուայ եկեղեցական
երգեցողութեան ծրագիրը

Ա. Հայոց արդի ձայնանիշների գիտը

1. Հանքարձում պապա նօթաճի:
2. Ն. Թաշճեան եւ աշակերտները:

Բ. Չայն

1. Չայնի յատկութիւնները:
2. Երաժշտական ձայներ եւ դասակարգութիւններ:

Գ. Տետողութիւն

1. Պարզ տետողական նշաններ:
2. Բարդ տետողական նշաններ:
3. Չափ. Բաշխում. Մատ. Կապ. Անցանիշ:

Դ. Ընդհարումներ: Երաժշտական զանազան նշաններ

1. Չարկ. Սահուն. Խուլ. Խապ:
2. Վերադարձ. Հատած. Շեշտ. Չափացոյց:
3. Կիսավեր եւ կիսավար:

Ե. Չայնական երաժշտութիւն

1. Մարդկային ձայնի տեսակներն ըստ բովանդակութեան:
2. Մարդկային ձայնի դասակարգերը եւ տեսակները:
3. Մարդկային ձայնի յատկութիւններն ու բովանդակութիւնը:

Զ. Չայների յարաբերական չափը

1. Չայնամիջոց եւ տեսակներ:
2. Եօթնեակի հական անդամները:

Է. Ութն բուն ձայնեղանակները (թերի)

1. Առաջին ձայն:
2. Առաջին կողմ:
3. Երկրորդ ձայն:
4. Աւագ կողմ:

Դասերի ընթացքում երգել են շարականներից օրինակներ և վարժութիւններ:

Կոմիտաս վարդապետ

Դ. Դասարան

1894-95 ուսումնական տարուայ եկեղեցական
երգեցողութեան ծրագիրը

Ա. Չայնական երաժշտութիւն

1. Մարդկային ձայնի տեսակներն ըստ բովանդակութեան:
2. Մարդկային ձայնի դասակարգերը եւ տեսակները:
3. Մարդկային ձայնի յատկութիւններն ու բովանդակութիւնը:

Բ. Չայնական երաժշտութեան ձեւերը

1. Թուերգ Երգիկ. Միայներգ. Չայնավարժութիւն:
2. Երաժշտական ձեւերի դասակարգութիւնները:

⁸² ՊԿՊԱ, ֆ. 312, ց. 1. գ. 293 ք. 8, 30-31:

4. Երաժշտական եղանակ

1. Երաժշտական եղանակի կապուրիւնը:
2. Չափակցութիւն:
3. Ընթացք. Նախադասութիւն. Պարբերութիւն. Դրոշիչ:
4. Նախաբան եւ վերջաբան:

Դ. Չայների յարաբերական չափը

1. Չայնամիջոց եւ տեսակները:
2. Եօթնեակի էական անդամները:

Ե. Ութն բուն ձայնեղանակները

1. Առաջին ձայն:
2. Առաջին կողմ:
3. Երկրորդ ձայն:
4. Աւագ կողմ:

Ա. Բուն ձայներին եւ դարձուածքներին վերաբերեալ չարականները երգեցին դասարանում:

5. Երրորդ ձայն:
6. Վառ ձայն:
7. Չորրորդ ձայն:
8. Վերջ ձայն:

Բ. Ութն ձայների եւ սոցա դարձուածքների ելեւէջների տեղափոխութիւնն ու փոխանցումը:

Զ. Դարձուածքներ (կիսատ մնաց)

1. Առաջին ձայնի դարձուածք:
2. Առաջին կողմի դարձուածք:
3. Երրորդ ձայնի դարձուածք:

Կոմիտաս վարդապետ

Դ. Դասարանի եկեղեցական երգեցողութեան ծրագիրը:

1. Հայոց արդի ձայնանիշների գիտքը. Համարաձում պապա նօթածի Թաչճեան եւ աշակերտները:
2. Թրթիռ եւ ձայն. ձայնի յատկութիւնները, երաժշտութիւն, երաժշտական ձայներ եւ դասակարգութիւնները (բարձրանիշ եւ ստորանիշ):
3. Տետղական նշանները եւ սոցա դասակարգութիւնները: Ութն ձայն եղանակները. գիտելիք սոցա մասին:
4. Չափ, բաշխում, մատ, կապ եւ անցանիշ: Ընդհարումներ (զարկ, սահուն եւ խուլ), խաղ: Վերադարձ կամ կրկնողութեան նշաններ. առաջին եւ երկրորդ աւարտ: Կիսավեր եւ կիսավար:
5. Հատած եւ շեշտ. չափացոյց, սոցա տեսակները: Փոխանցումն եւ 1-ին էջի տեղափոխութիւնը:
6. Ձայնական երաժշտութիւն. մարդկային ձայն (կրծքի, կողորդի եւ գլխի) երկու դասակարգ՝ մարդկային ձայնի մէջ, սոցա տեսակները:
7. Մարդկային ձայների յատկութիւններն ու բովանդակութիւնը՝ պտոյտը: Երաժշտական ձեւերի դասակարգութիւնները:
8. Ձայնական երաժշտութեան ձեւերը (թուերգ, երգիկ, մեներգ եւ ձայնավարժութիւն):
9. Երաժշտական եղանակի կազմութիւնը, յաջողութիւն ամբողջ, կէս ձայների եւ ներդաշնակութեան անդամների, դրդիչ կամ պատճառ, սոցա պայմանը:
10. Չափակցութիւն (երաժշտական եղանակի ձեւը) եղանակների հիմնական տարրերը (ընթացք, նախադասութիւն եւ պարբերութիւն), չափական եւ ձայնական եզրակացութիւն:
11. Պարբերութիւն, սորա հիմնական ձեւը, նախաբան եւ վերջաբան:
12. Ձայների յարաբերական չափը, դարձուածք եղանակներ:

13. Զայնամիջոց, եօթնեակի էական անդամները, ճայնամիջոցների տեսակները:
14. Դրդիչի մասերը. դրդիչների փոփոխությունը (ճայնական ու չափական):
15. Առաջին ճայն եւ առաջին կողմն (ծանօթութիւն):
16. Երկրորդ ճայն եւ աւագ կողմն (ծանօթութիւն):
17. Երրորդ ճայն եւ վառ ճայն:
18. Չորրորդ ճայն, դարձուածք եւ ծանօթութիւն:
19. Առաջին ճայն եղանակի դարձուածք (ծանօթութիւն):
20. Առաջին կողմի եւ երրորդ ճայնի դարձուածքները (ծանօթութիւն):

ուսուցիչ՝ Կոմիտաս վարդապետ

Կոմիտաս վարդապետը մտահոգ էր Հայ եկեղեցիներում կատարվող երգեցողության աղավաղված և խառնաչփոթ վիճակով: Վիճակը շտկելու նպատակով նա 1910 թ. մայիսի 10-ին կաթողիկոսին է ներկայացնում իր առարկությունները.

«Նորին վեհափառության սրբազնագույն Հայրապետին Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մատթեոսի Բ

Վեհափառ տեր,

Հայ եկեղեցական երաժշտությունն անցյալ ԺԹ և մանավանդ ի դարում դեպի անկում է դիմում, զի եկեղեցիներում առավելապես ուշք են դարձնում լուկ Ս. Պատարագի և այլ աղավաղված երգեցողության, որ հիմն ի վեր կորցրել է իր պարզ ու վսեմ, անպաճույճ ու մանկական միամտությամբ համեմված, անմեղ ու հավատով ներկված եղանակները և տեղի տվել խառնաչփոթ անհարիր, անպատշաճ, մուրացած և մեղկիչ երաժշտության: Մեր նախնայաց արևի պես ջերմ, օդի պես ջինջ ու ջրի պես կայտառ շարականները բոլորովին երկրորդական, նույնիսկ հետին տեղ են անցել, մոռացության մատնվել, որովհետև մեր հոգևոր երաժշտության զարկերակն է կտրվել: Արդ, շարականագետներն օրավուր նվազում են: Շարականներն անարգությամբ նսեմանում են, և փոխարենը աճում թերուս, տգետ, անփորձ ու անչնորհք դպիրներ ու դպրապետներ, որոնք նախքան գտեսությունն երաժիշտք են և որոնց

անսանձ ու շահատակ կամայականությունն է հանձնված Հայ ժողովրդի հոգևոր ու պատասխանատու դաստիարակության գեղարվեստականը: Չեմ խոսում հոգևոր երաժշտության վեհ ու կրթիչ դերի մասին, այլ ամենաէական ուրվագծերով ստորև շեշտում եմ, թէ ինչպես կարելի է վառել ազգային-հոգևոր երաժշտության վերակենդանության միջոցով Հայ-քրիստոնեի սառած սիրտը և վերստին բորբոքել ջերմեանդության թաքնված հուրը:

Ա. Բանալ Հայ հոգևոր երաժշտարան, վարժապետ, երգիչ, դպիր, դպրապետ, երաժիշտ և առհասարակ հոգևոր պաշտոնեություն զինել, կորստից փրկել մեր նախնի երաժշտության բեկորները, զարգացնել ազգային գեղարվեստը և մեր երաժշտական ճոխ գրականությունը ծանոթացնել օտարներին՝ ուսումնասիրություններ առնելով և համերգներ տալով:

Բ. Հաստատել Մայր Աթոռի տպարանում երաժշտական տպագրական բաժանմունք և հրատարակել, մի ձեռնահաս քննիչ մարմնի հսկողությամբ, հոգևոր երգեցողության ամենատեսակ զրքեր ու տետրեր:

Գ. Հայ եկեղեցիներում Հանապազօրյա դպրաց դաս սահմանել:

Ե. Դպիրներին բնտրել խիստ ընտրությամբ, իսկ դպրապետներից պահանջել անթերի պատրաստություն եկեղեցական երաժշտության գիտելիքների:

Զ. Հայ դպրոցներում Հաստատել կանոնավոր և ծրագրված երգեցողություն ու տարրական երաժշտություն՝ վկայված ուսուցիչների ձեռքով:

Է. Անդրանիկ օրինակ տվող պիտի Հանդիսանա Մայր Աթոռը, որ պարտավոր է «այժմեն իսկ մշտական և օրինակելի դպրաց դասի հիմք դնելու այսպես.

1. Բազմաճայն երգեցողության համար, Մայր Աթոռի անվան ու դիրքին վայել դպրաց դասն ունենալու է առնվազն քառասուն ընտիր երգիչ: Միաճայն երգեցողության համար՝ քսան և չորս:

2. Միաձայն երգեցողութիւնի Համար խումբ կազմել քսան և չորս հոգուց բաղկացած:
3. Աշակերտներից բաղկացած խումբը պետք է անկախ լինի ճեմարանի աշակերտներից, որի ձայնեղ սաներից կարելի է օգտվել տոներին երգեցողութիւնի Հանդիսավորութիւն տալու նպատակով:

Ես պատրաստ եմ իմ բոլոր ջանքերս ու ճիգս նուիրել մի այնպիսի սուրբ գործի, որ ինձ ոգևորել է դեռ շատ վաղուց, արծաթ Հուլիսով օրորել, տողորել ու մեծացրել է առանց իրականանալու:

Եվ արդ ինձ մնացել է նույն Հուլիսով այրվիլ, ծերանալ ու հեռանալ անցավոր կյանքից, որպես մի ազգազուն Հասկ, որ Հողմա-հար ու ծարավ կորանում ու չորանում է.

Վեհափառ տէր

Ոտքս դրել եմ կյանքիս երկրորդ շեմքին, բայց դարձեալ նոյն աննկուն Հուլիսով: Թեպետ պատանի աշխույժս լրջացավ, երիտասարդ թափս նրբացավ, բայց և այնպես այրական եռանդս մշտաչող Հուլիսով դեռ նոր է եփ ու եռ գալիս:

Երկտողս մատուցանելով վեհափառութեանդ՝ անսպառ Հուլիսով մնամ Ձերդ Ս. Օծութեան ի. ծ. և միաբան Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի:

Կոմիտաս վարդապետ
1910 թ. մայիսի 16
ՍՔ. ԷՋՄԻԱԾԻՆ.»⁸³

ԿՈՄԻՏԱՍԸ ԵՐԱԺԻՇՏ

3000-ամյա Հայ երաժշտութիւնի անդաստանում Քրիստոսի ծնունդից հետո մոտավորապես 5-րդ դարից՝ Մեսրոպ Մաշտոց, Սահակ Պարթև, Հովհաննես Մանդակունի, Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոս, Բարսեղ ձոն, Ներսես Շնորհալի, Ներսես Լամբրոնացի, Հովհաննես Երզնկացի, Ֆրիկ, Առաքել Բաղիչեցի, Գրիգոր Աղթա-

⁸³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, գ. 2282, ք. 1-2:

մարցի, Ներսես վարդապետ՝ ահա ոչ ամբողջական շարքն այն ստեղծագործողների, ովքեր սկսեցին, արարեցին ու Հյուլե-Հյուլե նախապատրաստեցին կոմիտասյան Հանճարի ձևավորումն ու թռիչքը: Եվ բնավ էլ զարմանալի կամ պատահական չէ, որ նկատի ունենալով Կոմիտասի գործի սկզբունքային խոր նշանակութիւնը և ծավալը՝ նրան կոչել են երաժշտութիւնի Մաշտոց ու Նարեկացի, նոր ժամանակների Շնորհալի:

Վալերի Բրյուսովը նկատել է, թե միջնադարի Հայ քնարերգուները «Մեկընդմիջտ ազնվութիւնի վկայական են շնորհել Հարազատ Հայ ժողովրդին»⁸⁴: Հենց այդ ազնվութիւնի վկայական-շնորհի, միջնադարյան Հայ երաժշտութիւնի ու, առհասարակ, մշակույթի վերականգնումն ու պահպանումը դարձավ 19-րդ դարի մտավորականների կարևորագույն խնդիրներից մեկը: Գարեգին եպիսկոպոս Սարգսյանը անչափ դիպուկ է բնութագրում Հայ երաժշտապետի ասպարեզ իջնելու ժամանակաշրջանը. «Երբ Կոմիտաս Հասաւ իր կազմաւորման Հասուն Հանգրուանին, արդէն իսկ Հայ Հոգիի որոնումին ու վերայայտնութեան սպասաւորների դաշտի մէջ էին քրտնաթոր: Սրուանձտեանցներ ու Լալայեաններ կը յայտնաբերէին Հայ կեանքի ամէնէն Հարազատ պատկերը գաւառներու մէջ՝ հաւաքելով եւ լոյսին բանալով Հայ բարբառները, գեղջկական երգերը, պարերը, բարբերը:

Արեղեաններ, Մայխասեաններ եւ Մանանդեաններ Հայ մատենագիրներու էջերէն դուրս կը բերէին Հայ միտքն ու կեանքը: Աճառեան կը ճգնէր ներկայացնել Հայ լեզուի իսկական, Հարազատ նկարագիրը: Թորամանեան... կը վերակառուցէր մեր Հոյաչէն տաճարները իրենց ճարտարապետական Հարազատ ոճի յատկանիչներուն մէջ: Գարեգին Յովսէփեանց... տմոյն եւ դժգոյն մագաղաթներէն կը փրկէր գիծեր... պայծառացնելու Համար Հայ գրչութեան եւ մանրանկարչութեան իւրայատուկ աւանդոյթները»⁸⁵:

⁸⁴ Կ. Խուդաբաշյան, Կոմիտասը և նրա հաջորդները, Կոմիտասական, հատ. 2-րդ, Երևան, 1981, էջ 6:

⁸⁵ Գարեգին եպիսկոպոս Սարգիսեան, Կոմիտաս վարդապետ, Հայ երաժշտութեան առաքեալը, Պէյրուս, 1969, էջ 15-16:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Հայ երաժշտությունը, թեև կոխելով իր զարգացման նոր շրջանը, արդեն ձեռք էր բերել ակնառու արդյունքներ և ոտք դրել ազգային կոմպոզիտորական դպրոցի ձևավորման ուղու վրա: Ձևայած դրան՝ նույնիսկ դարիս սկզբին, շատերը Հանդգնում էին պնդել, թե Հայ ժողովուրդը չունի ինքնուրույն երաժշտական մշակույթ: Հետևապես անհրաժեշտ խնդիր էր աշխարհին ծանոթացնել, ներկայացնել Հայ երաժշտությունն ու ճանաչում նվաճել: Այս դժվար առաքելությունն իր վրա վերցրեց մեծ Կոմիտասն ու Հասավ բացառիկ արդյունքների:

Ոմանք, եվրոպական մշակույթը բարձրագույնի խորհրդանիշ դարձրած, ճգնում էին Հայ և արևմտյան երաժշտության ընդհանրությունները հայտնաբերել: Առաջին հայացքից նպատակը հեշտ ու իրագործելի է թվում: Օրենքները կային, օրինակարգ՝ նույնպես, կար նաև նյութը: Մնում էր հայտնաբերել ընդհանրությունները: Հենց այս՝ վերջին պարագան էր դժվարին: Եվ Կոմիտասը փոխեց մեկնակետը, խնդրին մոտեցավ ճիշտ հակառակ կողմից՝ գտավ և ընդգծեց դրանց տարբերությունները: Ընդամին Հայ երաժշտությունը հստակորեն առանձնացրեց նաև արևելյան մելոսից և ուսումնասիրության առարկան բյուրեղյա մաքրություններ կայացրեց իր անկրկնելի և անչփոթելի յուրօրինակությամբ: Սա նման է մաշտոցյան սխրանքին, որը գտավ մեր լեզվի առանձնահատկությունների բանալին: Լեզու, որ նմանը չունի հնդեվրոպական լեզվաընտանիք կոչված խայտարղետ կաթսայում:

«Հայն ունի ինքնուրույն երաժշտություն» վերտառությամբ հոգվածում Կոմիտասը գրում է. «Ոնեղճ Հայ ժողովուրդ, ազգ ես եւ ինքնուրույն այնքան, որքան միւսները. այդ ոչ ոք կարող է հերքել: Ունիս յատուկ լեզու, կը խօսիս: Ունիս յատուկ ուղեղ, կը դատես... Սակայն սիրտդ, որ զգացմանդ աղբիւրն է, քուկդ չէ եղել, այլ մի ինչ-որ ասորա-բիւզանդական եւ Հնդկա-պարսակական»⁹⁶:

Այլևս հստակ է Կոմիտասի կյանքի ուղին, ուղիղ և աննահանջ՝ գտնել, կյանքի բերել, մշակել և տարածել ճշմարիտ Հայ երաժշտությունը: Հստակ էր նաև նպատակին հասնելու ուղին:

⁹⁶ Գարեգին եպս. Սարգիսեան, Գ. տ., էջ 17-18:

Դեռ ճեմարանի սան Սողոմոնյանը գրում է. «Մեր կարծիքով, Հայ ժողովրդական երգերը դաշնակելուց առաջ պէտք է քաջ հմուտ լինել Հայ ժողովրդի պատմութեան, բնութեան եւ ազգային պայմաններին»⁹⁷:

Եվ այսպես, ապացուցված էր «անապացուցելին»: Ու եթե երաժշտությունը մերն է, ուրեմն պետք է ունենա մյուսներից տարբեր կառուցվածք ու դաշնավորման օրենքներ: Դիտարկենք առավել բնորոշները:

1914 թ. Փարիզում կայացած Միջազգային երաժշտական ընկերության Համագումարին, որին հրավիրված էին աշխարհի 400 խոշորագույն երաժիշտներ, Կոմիտասը տվեց կշռայնության (ռիթմիկ), շեշտավորության և ամանակի օրենքների՝ մեզ բնորոշ սահմանումը: Այս Համագումարում դրվեց Հայ երաժշտության Համաշխարհային հռչակի սկիզբը:

Եվրոպական դասական երաժշտությունը մինչև 20-րդ դարը (մինչև իմպրեսիոնիստների հանդես գալը) հյուսվում էր շեշտված և անշեշտ մասերի փոխհարաբերության խիստ Համակարգի վրա: Երաժշտական նախադասության մեջ չափերի բազմազանությունը եվրոպական երաժշտության օրենքների տեսակետից բացառություն էր դիտվում: Մինչդեռ հայկական երգերում տրոհականները (տակտի գիծ) ոչ թե բաժանում են երաժշտական ֆրազները, այլ ցույց են տալիս տաղաչափական միություն,- գրում է Կոմիտասը⁹⁸: Նա հրաժարվեց տրոհակի եվրոպական ըմբռնումից և ապացուցեց, որ այդ կաղապարը Հայ երաժշտության Համար ոչ միայն պարտադիր չէ, այլև շատ հաճախ խաթարում է այն:

Եվրոպականից խիստ տարբերվում է նաև շեշտի և ամանակի օրենքը: Ի տարբերություն եվրոպականի, որտեղ շեշտն ու ամանակը իրարից կախում ունեն և որոշակի օրենքներով պայմանավորված են իրարով, Հայ երաժշտության մեջ դրանք անկախ են: «Հայ քնար» ժողովածուում Կոմիտասը գրում է. «Մեր երաժշտու-

⁹⁷ Աճղ, էջ 29:

⁹⁸ Ռ. Համբարձումյան, Կոմիտասի դերը հայ երաժշտության պատմության մեջ, Էջմիածին, 1994, ԺՄ-ԺԲ, էջ 88:

Թյան մեջ երաժշտական ուտքերը տրոհվում-բաժանվում են ոչ թե շեշտադրության օրենքով, այլ ամանակադրության օրենքով: Եվրոպականը հիմնված է շեշտերի դասավորության վրա, Հայկականը՝ ամանակների դասավորության: Ամանակների կարճ և երկար վանկերը իրար հաջորդում են ճիշտ նույն օրենքով, ինչ օրենքով որ բաժանվում են բանաստեղծական վանկերը: Այստեղից էլ Հայ երաժշտության մեջ շեշտերը ազատ են»⁹⁹: Ասել է թե, մեր երգերի մեջ բառը ոչ թե վազում է երաժշտության հետևից, այլ նրա հետքն է Հանդիսանում: «Շեշտավոր և անշեշտ բառերը Հավասարակշռելու Համար շեշտվածները ցածր, անշեշտները բարձր ձայնով են ստեղծված: Նույն ձևով էլ շեշտվածները կարճ ժամանակ ունեն, անշեշտները՝ երկար ժամանակ», - գրում է Կոմիտասը¹⁰⁰:

Այսինքն՝ մեր երգի մեջ շեշտն ընկնում է բառի շեշտված վանկի վրա՝ սա էլ արևելյան և արևմտյան երաժշտությունից տարբերակող մեր մյուս առանձնահատկությունն է: Հաջորդ առանձնահատկությունը կապված է ելևէջի (գամմայի) հետ: «Հայկական եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտությունը հիմնված է ոչ թե եվրոպական ութնյակի Համակարգի վրա, այլ քառալար Համակարգի: Հայ երաժշտության տիրող քառյակը մաժոր քառյակն է, որի սկզբի և վերջի ձայները անփոփոխ են մնում, մինչդեռ միջինները փոխվում են, մեր և արևելյան եղանակների զանազանությունն է սա», - նկատում է Կոմիտասը¹⁰¹:

Կոմիտասի գործունեության մյուս կարևոր ոլորտը դաշնավորման (Հարմոնիայի) տեսության ստեղծումն է: Եվրոպական դաշնավորման կանոնները անկիրառելի են մեր դեպքում: Անհրաժեշտ է քննել Հայ երաժշտության ոգու, ներքին զեղազիտական կառույցների խորքը, որպեսզի Հնարավոր լիներ Հայտնաբերել միայն մեզ Հատուկ և դրանով անչփոթելի հատկությունները: Կոմիտասը մայր եղանակին միացնում էր մեղեդիորեն տարբեր, բայց հոգեբանորեն մոտիկ եղանակներ: Որպես բազմազանության

⁹⁹ Աճ, էջ 89:

¹⁰⁰ Աճ:

¹⁰¹ Է. Փաշինյան, Կոմիտասի խմբերգերում, Կոմիտասական, հ. 2-րդ, էջ 175:

տարր՝ գործում էին նույն երգի տարբերակները: Երգի գլխավոր մեղեդու և նրա ազգակից եղանակներին Հյուսում էր բովանդակությունից ելնող Հնչյուններ՝ մարդկանց ու կենդանիների բացականչություններ, բնության ձայներ: Նա թե՛ դաշնամուրային գործերում, թե՛ խմբերգերում նրբորեն օգտագործեց նաև ձայնատառությունը:

Հայկական ձայնաչարի կառուցվածքը բացահայտելուց Հետո Կոմիտասը, բնականաբար, ձեռնամուխ եղավ ազգային հոգևոր երաժշտության այն ձևերի քննությանը, որոնք իրենց լարային կազմով հենվում են այդ ձայնաչարի վրա: Ցավոք, նա չհասցրեց կատարել Հայ երաժշտության ձայնեղանակների հիման վրա ծավալված հոգևոր երգերի տարբեր տեսակների ու նրանց առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը: Իր հոգվածներից մեկում երաժիշտը գրում է, թե 5-րդ դարից, գրերի գյուտից հետո, երբ ըստ ձայնեղանակների կատարվող բուն սաղմոսերգությունը պաշտամունքային արարողություններում գերակշռող դերը աստիճանաբար զիջում էր ինքնուրույն, նորաստեղծ հոգևոր երգին, առաջացան շարականներն ու եկեղեցական արվեստի մյուս ժանրերը¹⁰²: Նա, կարճ, ամփոփ բնութագրելով շարականները, նկատում է, որ դրանց «մեծագույն մասը արձակ, փոքրագույնը՝ տաղաչափական բանաստեղծություն է, որոնցում տաղաչափության երկու ձև ևս կա՝ շեշտական և վանկական»: Ուսումնասիրողների կարծիքով գանձերի և տաղերի «զանազանությունն այն է, որ առաջիններն իսկապես ճառեր են, արտաքին ձևը փոխած՝ տաղաչափական, իսկ ավետիսների ոճը խիստ փոխված է՝ ժողովրդի մեջ բերնեբերան անցնելու հետևանքով»: Հոգվածում եղած բնորոշումները թեև մակերեսային, հպանցիկ, բայց չահեկան են խիստ, թերևս ուղենշային: Հայ հոգևոր երաժշտության ուսումնասիրման ոլորտում անգնահատելի են նաև Կոմիտասի «Հայ եկեղեցու առօրյան ձայնության նշանները» դասախոսությունը, որ նա կարդացել է Փարիզում 1914 թ.:

¹⁰² Լ. Թահմիզյան, Կոմիտասը և հայոց հոգևոր երգարվեստի ուսումնասիրության հարցերը, Կոմիտասական, Երևան, 1969, հ. 1-ին, էջ 191:

Մեծ երաժշտապետի գործունեության կարևորագույն ուղղություններից մեկն էլ երգեցողական դպրոցի հայտնաբերումն էր: Եթե առանձնահատուկ է լեզուն, եթե դրա հետևանքով առանձնահատուկ են երաժշտության ստեղծման օրենքներն ու օրինաչափությունները, ապա միանգամայն բնական է, որ յուրահատուկ պետք է լինի առողջության վրա հիմնված երգեցողությունը: Ինչպես մեր լեզուն, այնպես էլ երաժշտությունն ուներ քառասունից ավելի բարբառներ, և առնվազն 3000-ամյա գուսանական երաժշտություն: Անհրաժեշտ էր ուսումնասիրել յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին և ամբողջության մեջ: Հենց սկզբից հայտնաբերեց ելակետը. «Հայ ժողովրդական երաժշտությունն ունի երկու գլխավոր ճյուղ՝ արևմտյան և արևելյան: Առաջինի եղանակները լայն են և բարդ, ճոխ են և լուրջ, պայծառ են և եռանդուն: Իսկ երկրորդինը՝ սեղմ են ու պարզ, աղքատ են և թեթև, դալուկ են և խաղաղ»¹⁰³:

Կոմիտասը արևմտյանի և արևելյանի է տարբերում նաև միջնադարյան Հայ երաժշտությունը: Նա խիստ կարևորել է երգեցողությունը: Այդ են վկայում նրա «Հայ ժողովրդական երգեցողություն», «Գործնական, հոգեբանական և բանախոսական վարժություններ», «Ձայնամարզություն» և այլ ուսումնասիրությունները: Եվրոպայում երաժշտական կրթություն ստացած Մ. Բաբայանի վկայությամբ Կոմիտասի մշակած ձայնամարզության սկզբունքները նրա հիվանդանալուց հետո կիրառել են արևմուտքի առաջնակարգ ձայնաբանները:

Երգեցողության ոլորտում Կոմիտասի գործունեությունից անբաժան են նրա մատուցած ծառայություններն իբրև խմբավարի: Քանզի անհրաժեշտ էր ոչ միայն տեսականորեն վեր հանել Հայ երաժշտության առանձնահատկությունները, այլև շատ կարևոր էր դրանք անադարտ, անապական ներկայացնելը: «Իր ողջ գործունեության ընթացքում Կոմիտասն առանձնակի ուշադրություն դարձրեց Հայ երաժշտության պրոպագանդայի հարցերին թե՛ Հայ իրականության մեջ, թե՛ Եվրոպայում»¹⁰⁴:

¹⁰³ Ռ. Յամբարձումյան, Ըշվ. աշխ., էջ 93:

¹⁰⁴ Մ. Մուրադյան, Կոմիտասը և հայ երաժշտության ցուցադրումը Եվրոպայում, Կոմիտասական, հ. 2-րդ, էջ 15:

Դասախոսությունները Եվրոպայում համեմվում էին անթերի կատարումներով: Դարձյալ դիմենք Մ. Բաբայանի հուշերին. «Հայ երաժշտությունը ունեցավ իր պատվավոր և արժանի ներկայացուցիչը հանձին Կոմիտաս վարդապետի, որ այդ երկու շարաթվան մեջ (Փարիզում) գրավեց բոլոր միջազգային երաժշտների թե՛ համակրությունը և հիացմունքը՝ իբրև մեծ արվեստագետ, և թե՛ երաժշտագետների խորին հետաքրքրությունը և հարգանքը»:

Երաժիշտ-տեսաբան-բանահավաք Կոմիտաս վարդապետին իբրև կոմպոզիտորի սակավաթիվ ուսումնասիրողներ են անդրադարձել: Ու եթե նկատել են իբրև այդպիսին, ապա կարծես միայն «չնեղացնելու» համար: Այո՛, քիչ են իր սեփական գործերը՝ դաշնամուրային մենանվագները. «Առ գետս բարելացուց» կանտատը, մեկ տասնյակի չափ երգեր. «Վարդան», «Անուշ»...: Կոմիտասի գործունեության այս ոլորտը կարոտ է լուրջ ուսումնասիրության:

Ճիշտ է, Կոմիտասի դաշնակած ժողովրդական երգերը կրում են նրա անհատականության զորավոր կնիքը, նրա ստեղծագործական տարբերքի դրոշմը: Սակայն, այսպես կոչված, ինքնուրույն գործերը մեր առջև բացահայտում են կոմիտասյան հանճարի նորանոր ծալքեր:

Դժբախտաբար, քիչ բան է փրկվել և հասել մեզ հիշյալ երկերից, բայց այդ քիչը նույնպես պերճախոս է և իմաստալից: Էջմիածնում «Անուշ» օպերայի առաջին ունկնդիրներից է եղել Դ. Դեմիրճյանը, որը ներկայացման մասին թողել է շատ արժեքավոր դիտողություն. «Ինձ թվաց, թե նա ուժեղ ազդեցության տակ էր եկեղեցական երաժշտության և կարողացել էր ժողովրդական երգի և եկեղեցականի միջև մի սինթեզ, օրգանական կապ գտնել»¹⁰⁵:

Ասվածը թույլ է տալիս հետևություն անելու, որ, բացի երգային փոքր ժանրերից, Կոմիտասը հոգևոր և գեղջկական երաժշտությունների բնական միասնությունը պաշտպանել ու զարգացրել է նաև օպերային ժանրի մեջ:

Պետք է շեշտել, որ «Անուշի» մյուս ունկնդիրները նույնպես տպավորվել և արտահայտվել են այն ժամանակ, երբ օպերան

¹⁰⁵ Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 14, էջ 236:

(գրված բեկորները) դեռևս Հայտնի չէին ոչ միայն Հանրությունը, այլև մասնագետներին: Բազմահմուտ Ա. Չոպանյանը գրել է. «Կոմիտաս «Անուշի»-ին քանի մը մենբրգներուն եւ խմբերգներուն եղանակը յօրինած էր (ինքնահնար եղանակներ՝ ժողովրդական երգերու ոճով), աստուք ինձի երգեց էջմիածին, եւ շատ սիրուն գտայ»¹⁰⁶:

Ահա և Շ. Պերպերյանի կարծիքը. «Յ. Թումանյանի «Անուշ»-ի վրայ օփերայի մը պատրաստութեան ձեռնարկած էր. ի՞նչ պիտի ըլլար այդ գործը, պատճառներ ունիմ կարծելու, թէ մեծարժէք պիտի ըլլար: Ինձի երգած ու նուագած է անոր նախերգանքը, եւ խոր տպաւորութիւն եմ կրած»¹⁰⁷:

Այսպիսով, Կոմիտասի «Անուշը» մեծ հետաքրքրություն էր առաջացրել երաժշտասերների շրջանում: Կոմպոզիտոր Թովմաս Հերտմանը 1910 թվականից ի վեր հետամուտ է եղել այդ ստեղծագործությունը Հայտնաբերելու գործին: Նա ցանկանում էր մշակել, ամբողջացնել և ի վերջո բեմադրել այն: Սակայն, ավագ, որոնումները Հաջողությամբ չէին պսակվում: 1921 թ. Հերտմանը իր համերգային ծրագիրը ներկայացնում է Կոստանդնուպոլսի արվեստասեր Հասարակությանը: Անդրադառնալով այս երևույթին՝ «Ժողովրդի ձայն» թերթը, ի թիվս այլոց, հետևյալ հանգամանքն է շեշտում Հերտմանի վերաբերյալ, որ նա «փնտրում է, բայց, դժբախտաբար, չի կարողանում գտնել Կոմիտաս վարդապետի «Անուշ» և Ս. Պատարագը, և եթէ ընթերցողը կարողանայ նրան օգնել այդ բանում, մեծ ծառայություն մատուցած կլինի: Նա մտադիր է ուսումնասիրել «Անուշը», որը իրօք մի Հարուստ, սակայն մշակման կարօտ եւ զեղեցիկ երաժշտական նիւթ է»¹⁰⁸:

Ցավոք, այդ թերթում արված կոչը նույնպես անպտուղ էր: Բայց, չնայած դրան, Հերտմանը չի հուսալքվում: Այժմ նա դիմում է Կոմիտասի խնամատար Հանձնախմբի անդամներին, վարդապետի ծանոթ-մերձավորներին, յուրաքանչյուր անհատի, որից կարե-

լի էր շահավետ տեղեկություն ստանալ: Նույն խնդրին է առնչվել նրա և Մարգարիտ Բարայանի զրույցը, որի մասին վերջինս իր նամակներից մեկում գրում է. «Երէկ ծանօթացայ յայտնի ոուս երաժիշտ Հերտմանի հետ, որը Կոմիտաս վարդապետի մեծ երկրպագուներից մէկն է: Նա Կովկասում շատ նուագահանդէսներ տուած է խեղճ վարդապետի երկերից եւ դիտաւորութիւն ունեցել է օրկեստրի վերածել «Անուշը»: Այդ պարունը շատ յուզուեց՝ իմանալով Կոմիտաս վարդապետի այժմեան դրութիւնը»¹⁰⁹:

Եվ միայն դարիս 60-70-ական թվականներին Հայտնաբերվեցին և երաժշտասեր Հասարակության ուշադրությանը ներկայացվեցին (ձայնասփյուռով, հեռուստատեսությամբ և այլ միջոցներով), «Անուշի» պատառիկները: Դրանց ուսումնասիրությամբ զբաղվել է բազմավաստակ կոմիտասագետ Ռ. Աթայանը¹¹⁰:

Դժբախտաբար, վարդան Մամիկոնյանին նվիրված օպերայից, ինչպես նաև «Անուշից», «Սասնա ծռերից», «Քաղաքավարության վնասները» օպերաներից քիչ բան է պահպանվել, որը, սակայն, Հնարավորություն է ընձեռում ամբողջական կարծիք կազմելու Հանձարեղ նվագահանի մտահղացումների բազմազանության ու ստեղծագործական ծրագրերի լայնության մասին:

Վերջապես, Կոմիտասը նորարար ու բարեփոխիչ էր ևս մի բնագավառում: Նա վերականգնեց ու լրացրեց մեր երաժշտության եզրութարանությունը: Ցավոք, այս գործը ևս աչքաթող է արված: Բայց շեշտենք ու փաստենք, որ նա Հայ երաժշտական եզրութարանության մշակողն ու հիմնադիրն է:

ԵՐԳԻՉԸ

Կոմիտասի Հանձարը իր ինքնատիպ արտահայտությունը գտավ նաև երգեցողության, երգի կատարման արվեստի մեջ: Ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, նրա կատարումը աչքի էր

¹⁰⁶ «Անահիտ», 1931, թիվ 1-2 (քաղվածքն ըստ հետևյալ գրքի. Յակոբ Ասատուրեան, Կոմիտաս վարդապետի հետ. Գայ երգի արահետներով, 1994, էջ 117):

¹⁰⁷ «Սիոն», 1936, թիւ 1:

¹⁰⁸ «Ժողովրդի ձայն», Ժամանակ, 1921, № 736:

¹⁰⁹ Բ. Գովակիմյան, Կոմիտասի թատերական աշխարհը, «Կոմիտասական», հ. 2-րդ, Երևան, 1981, էջ 251:

¹¹⁰ Տե՛ս, օրինակ, «Սովետական արվեստ», 1955, № 9, էջ 42-47, «Կոմիտասական», հ. 2-րդ, էջ 42-82 և այլն:

ընկնում գեղարվեստական նուրբ ճաշակով, հնչողության վայելչագեղություններ, զարգացման ելևէջի հստակություններ: Այդ արդյունքին նա հասել է ձայնամարզության, հատկապես ձայնարտադրության իր սեփական տեսական ըմբռնումները մշակելով, և տեսականի ու գործնականի անթերի համադրումը հանգեցրել է կատարելության:

Մարգարիտ Բարսեղյանը, որ հայտնի էր կոմիտասյան երգերի իր կատարումով, հիշում է. «Նրա հասկացողությունը իբրև երգչի այնքան կատարյալ էր և խորունկ, որ ամեն տեսնվելիս զարմանքով դիտում էի, թե ինչ կատարելության է հասցնում երգելու նույնիսկ գործողությունը (տեխնիկան)... Եվ որովհետև աննման քանքար էր՝ այնպիսի կանոններ էր ստեղծած երգեցողության, նույնիսկ գործողության վերաբերյալ, որոնք այժմ քարոզում են աշխարհիս ամենամեծ երգեցողության վարպետները և մասնագետ բժիշկները...

Դր. Վեկարտի գաղափարները կոմիտասյան վարդապետը արդեն վաղուց քարոզած էր իր տասն պատվիրանների մեջ»¹¹¹:

Ստորև ներկայացնում ենք կոմիտասյան տասը պատվիրանները.

- Ա. Երգելուց առաջ ամբողջ մարմինը կարծես մեռած (մարգանքը կմեռցնե մարմինը, բայց միտքը կմնա ուշիմ ու եռանդուն).
- Բ. Ձայնը հազիվ լսելի շշուկով սկսել և երգել պիանո-պիանիսիմո, կիսաստիճաններով բարձրանալ և կամաց-կամաց լայնացնել ձայնաշարը.
- Գ. Երգելիս չջրայնանալ և խուսափել հուզմունքից.
- Դ. Ամեն ջանք թափել ձայնը ներսը չպահելու, այլ որքան հնարավոր է, դուրս արտաբերելու.
- Ե. Ձայնը առաջ մղել ինչպես մի նետ և այնքան հեռու, որքան շունչը թույլ է տալիս.
- Զ. Հազիվ լսելի շշուկով զարգացնել կիսաստիճանները և կամաց-կամաց ընդլայնել երաժշտական աստիճանները,

¹¹¹ Կոմիտասական հտ. 2, էջ 136 (1981 թ.):

և միայն այն պարագայում, երբ նախընթաց աստիճանը կատարյալ է ելնում, քիչ-քիչ ձայնի ուժը ավելացնել՝ պահպանելով ամենայն հանգստություն, առանց որևէ հուզմունքի.

- է. Շատ աշխատանք (երգելու) կատարել՝ շատ քիչ շունչ գործադրելով.
- Ը. Ձայնը մարգելիս այնպիսի բառեր պտրել, որոնք մեծ գաղափարներ են պարունակում կամ պատկերազարդ են, կամ զորավոր՝ իբրև զգացմունքի արտահայտություն, զորօրինակ, գարուն, աշուն, ձմեռ, երկինք, արև, ամպ. երգել դոցա աստիճանաբար ձայնաշարով: Այդ կզարգացնե տարածության գաղափարը, կընդլայնե ու կհեռավորե ձայնը.
- Թ. Այս ամբողջ աշխատանքից հետո փորձել աստիճանաբար ուժեղացնել և աստիճանաբար պակասացնել ձայնը և ընդհատումներով երգել...
- Ժ. Մի ձայնանիշ առնել իբրև հիմնավոր և շուտ անցնել մի ուրիշ ելևէջի՝ ավելի բարձր, կամ ավելի ցածր, և շունչի մեջը լեցնելով, ուժեղացնելով մեկ նոտային մյուսը:

Երաժշտագետների վկայությամբ այս սկզբունքային թելադրանքներն են ընկած երգչի ձայնի վերաբերյալ ժամանակակից գիտության հիմքում. «Պայմանական ուժեղացումների տեսությամբ մեկնաբանված վոկալ բնախոսություն, երգչի երգեցողական ունակությունների զարգացում, նրա ընկալումը, մտածողությունը, ուշադրությունը, երևակայությունը, այն ամենն, ինչ այս բնագավառներում մեզ ասում է ժամանակակից վոկալ մանկավարժությունը, կոմիտասը հասել էր իր պրպտուն մտքով», - գրել է արվեստաբան Թ. Շահնազարյանը¹¹²:

Ահավասիկ ևս մի բնագավառ, որտեղ փայլատակել է կոմիտասյան հանճարը: Սրա հետ սերտորեն շողկապված է կոմիտասի խմբավարական գործունեությունը, որ երաժշտական քանքա-

¹¹² Կոմիտասական, հ. 2, էջ 137:

րի համակողմանի արտահայտություններից է: Այստեղ նույնպես Կոմիտասը եզակի հաջողություններ է արձանագրել: Մեր խնդրից դուրս է նեղ մասնագիտական բնագավառի նրբությունները արծարծելը: Դրանց մասին է վկայում Կոմիտասի երախտագետ աշակերտներից մեկի՝ Վարդան Սարգսյանի «Կոմիտասը որպես խմբավար» հոդվածը, որում նա գրում է. «Տեսիլք մըն էր Կոմիտասը բեմին մէջտեղը, պատուանդանի մը վրայ կանգնած, զլսին թաւչեայ գդակով, բարեձեռու ու սլացիկ, մինչեւ ոտքերը ծածկող սքեմով: Իր ձեռքին ունէր ձայնատու փոքր դիապազոնը միայն: Կանգնած տեղը գրեթէ անշարժ, իսկ ձեռաց շարժումները՝ զուսպ եւ ժուժկալ: Անտեսանելի զօրութիւն մը, յորձանուտ մը կծմրէր ամբողջ իր անձէն, դիմախաղերէն, չրթներէն, ձեռքերէն ու մատներուն ծայրերէն: Ձեռքեր, որոնք ընդունակ էին յարուցանել այլ-կոծութիւն սրտերու մէջ, ձեռքեր, որոնք կարող էին ողջ սրահը ոտքի կանգնեցնել արբշիռ ու յափշտակեալ, հոգեզմայլ գեղեցկութիւններու ալիքներ հոսեցնել վարարուն ու երանութեան մէջ տանիլ սաւառնեցնել հոգիները: Մեկ խօսքով՝ գերմարդ մըն էր ան, ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեօք»¹¹³:

Այսպիսով, բազմաթիվ վավերագրերը և պահպանված ձայնագրությունները վկայում են Կոմիտաս վարդապետի կատարողական արվեստի վեհությունը և առանձնահատկության մասին: Հանձին Կոմիտասի հայ ժողովուրդն ունեցել է անզուգական մի կատարող, ձայնային եզակի տվյալներով օժտված մի երգիչ:

Նա հավաքել ու գրի է առել ավելի քան 3000 ժողովրդական երգ, գրել բազմաթիվ ծանրակշիռ ուսումնասիրություններ ժողովրդական և եկեղեցական երաժշտության մասին, ստեղծել է չուրջ 80 խմբերգեր, քառասունից ավելի մեներգեր դաշնամուրի ընկերակցությամբ, դաշնամուրային վեց պարեր, «Պատարագը» և հոգևոր այլ երգեր: Ստեղծել է «Անուշ» օպերայի երգային հատվածներ (առանց նվագակցության), «Քաղաքավարության վնասները» երաժշտական պատկերների կլավիրը, ուսումնասիրական բնույթի վոկալ, դաշնամուրային և նվագախմբային գործեր: Կոմի-

տաս վարդապետն աշխատանք էր տանում «Վարդան», «Սասնա ծռեր» օպերաների ստեղծման համար, որոնք, ավանդ, շատ մտահոգացումների հետ մնացին անկատար: Կոմիտասին զբաղեցրել է նաև քուրդ ժողովրդի հարուստ ժողովրդական ստեղծագործությունը: Դեռևս 1899 թ. Բեռլինի երաժշտանոցը վերջացնելու համար գրում է քուրդ երաժշտության մասին իր ուսումնասիրությունը, որը մեծ ուշադրության է արժանանում: Կոմիտասը գրի է առել 13 քրդական երգեր «Լեյլի և Մեջնուն», «Մամազին», «Քուլիկ գեարո», «Դարվիչի սվգի» և այլ սիրավեպեր:

Կոմիտասի գործունեության վերջին էջը եղավ Պոլսո չրջափուլը: Ստեղծագործական հաջողությունները մեծ էին ու շրջուցիչ, սակայն ինչպես գրում է Հակոբ Ասատուրյանը «Պոլսը թէ բարձրացուց զինք Ոլիմպոսի բարձունքները, եւ թէ վերջ ի վերջոյ նետեց տարտարոսային անդունդ ու թրքավարի մթութիւն Պոլսոյ մէջ, ու Պոլսէն դուրս, չուրջ չորս տարիներու առաքելական ու ստեղծագործական բեղմնավոր գործունէութենէ մը յետոյ վրայ հասաւ 1915 թիւը, եւ թուրքերը մէկ անգամ եւս աւելորդ անգամ հաստատեցին մարդատեացի ու բարբարոսի վաղուց վաստակած իրենց վարկանիշը»¹¹⁴:

1915 թ. ապրիլյան աղետը, որպես մահաբեր խորշակ անցնելով Հայոց դաշտերով, սասանեց նաև Կոմիտասյան կաղնին: Պարույր Սևակի «Անլուելի զանգակատուն» պոեմը մի հուշակոթող է, որը խոյանում է Կոմիտասյան վեհությունը: Այդ պոեմի «Ղողանջ աքսորի» մասը մի պատշաճ վերջաբան է Կոմիտաս վարդապետի պոլիսյան գործունեության.

...15 թիվ, Ապրիլի 10...

Ապրիլյան արբշիռ բույրեր,

Գարնանային ծաղկածլում,

Կամաչների շքահանդես,-

Եվ... ծաղկաբույր գիշերվա մեջ

¹¹³ Աճ, էջ 41:

¹¹⁴ Հակոբ Ասատուրեան, Կոմիտաս վարդապետի հետ, Գայ երգի արահետով, 1994, էջ 134:

Հեռուներից մոտենալով
Փաղտագողի-ծածուկ-ամտես՝
Խորշակը նույն.

Որ շատ շուտով պիտի տաներ միլիոն հայեր,
Խորշակը նույն անցավ նաև
Պոլսո բոլոր հայ թաղերով՝
Իր հրեղեն ոտների տակ
Խարխափելով ու թաղելով
Վերջին հույսի շունչը մեր տաք...
Ահեղ գիշեր,
Որ բոլոր ներկվեց ոչ արևով,
Այլ մեր արյամբ...

Ղողանջ արքայի

Հայ ժողովրդին բաժին ընկած պատուհասը ճաշակեց նաև
հանճարեղ զավակը՝ Կոմիտաս վարդապետը...

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Ր ՈՐ Դ

Սույն գլխում ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում
Կոմիտասի կյանքի «Համառոտ տարեգրությունը» և մի հավել-
ված, որտեղ զետեղված են կարևոր նիստերի և ժողովների արձա-
նագրությունները:

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- 1869 - Սնպտենբերի 26-ին Փոքր Ասիայի Կուտինա քաղա-
քում ծնվել է Սողոմոն Սողոմոնյանը (Կոմիտաս վար-
դապետ):
- 1881 - Բուրսայի առաջնորդ Գևորգ վարդապետ Դերձակյա-
նը կաթողիկոսի պահանջով «ձայնեղ» մի որբ աշա-
կերտ պիտի տաներ էջմիածին՝ Գևորգյան ճեմարանում
սովորելու: Ներկայացված քսան աշակերտներից
բախտ է վիճակվում Սողոմոնին: Նա երաժշտության և
ձայնագրության դասեր է առնում շարականագետ
Ղևոնդ եպս. Տեր-Աստվածատրյանից, իսկ ավելի ուշ
նրա ուսուցիչներն էին Քրիստափոր Կարա-Մուրզան և
Մակար Եկմայանը:
- 1890 հունիսի 8 - Վեցերորդ դասարանի աշակերտ Սողոմոնը
ձեռնադրվում է սարկավագ:
- 1891 - Քառաձայն խառը խմբի համար, հայկական նոտա-
գրությամբ, վաղարչապատում (էջմիածին) լույս է
տեսնում Կոմիտասի «Ազգային օրհներգը»:

- 1893 սեպտեմբերի 11- Ավարտում է ճեմարանի լսարանական լրիվ դասընթացը: Կաթողիկոս Նրիմյան Հայրիկի օրհնությունը ձեռնադրվում է արեղա՝ ստանալով Կոմիտաս անունը: Նրան է Հանձնարարվում ճեմարանի երաժշտական դասեր վարելը: Կոմիտասը փոխարինում է իր ուսուցչին՝ Կարա-Մուրզային:
- 1894 - էջմիածնում Հրատարակվող «Արարատ» ամսագրի 7-րդ և 8-րդ Համարներում Սողոմոնյան՝ Ս. Ս. ստորագրությամբ լույս է տեսնում Կոմիտասի «Հայոց եկեղեցական եղանակները» հոդվածաչափը:
- 1895 փետրվարի 26 - Կոմիտասը ձեռնադրվում է վարդապետ՝ դառնալով էջմիածնի միաբան:
- 1895-1896 - Ուղեկցելով կաթողիկոսին՝ Կոմիտասը լինում է Թիֆլիսում: Առիթն օգտագործելով՝ նա Հարմոնիայի դասեր է առնում իր երգեցիկ խմբով անուն Հանած Մ. Եկմայանից՝ նախապատրաստվելով երաժշտական ուսումնարան ընդունելության քննություններին:
- 1896 Մեկնում է Գերմանիա՝ երաժշտական կրթություն ստանալու:
- 1897 - «Արարատ» ամսագրի Համար 7-ում տպագրվում է «Հայոց եկեղեցական երաժշտությունը ԺԹ դարերում» ծավալուն ուսումնասիրությունը, որը սակայն չի շարունակվում Հաջորդ Համարներում և մնում է անավարտ:
- 1898 - «Արարատ»-ի Համար 3-4-ում տպագրվում է «Երգեցողությունը Ս. Պատարագին» գրախոսականը՝ նվիրված Եկմայանի Պատարագին:
- 1899 - հուլիս - Կոմիտասը ավարտում է Գերմանիայի՝ Բեռլինի երաժշտանոցի և Համալսարանի դասընթացները և որպես ավարտական աշխատանք ներկայացնում է «Քրդական երաժշտությունը» արժեքավոր ուսումնասիրությունը, որն այնքան մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում Կոմիտասի անձի և գործի շուրջ:

- 1899 - Միջազգային երաժշտական ընկերություն Հրավերով Կոմիտասը Բեռլինում դասախոսություն է կարդում «Հայոց եկեղեցական և աշխարհական երաժշտությունը» թեմայով:
- 1899 - Կոմիտասը ընտրվում է Միջազգային երաժշտական ընկերության անդամ: Նրա կարդացած դասախոսությունները Հրատարակվում են գերմանական պարբերականներում:
- 1900 հունիսի 21 - Գերմանական «Բեռլիներ տագերլատ» օրաթերթի № 309-ում լույս է տեսնում կաթողիկոս Նրիմյան Հայրիկի կոնդակը՝ ուղղված Կոմիտասի ուսուցիչ Շմիդտին:
- 1901 - Կոմիտասը մասնակցում է Բեռլինում կայացած երաժշտական կոնգրեսին: Հայ եկեղեցական երաժշտության մասին նրա զեկուցումը մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում ունկնդիրների շրջանում:
- 1902 - Թիֆլիսում Կոմիտասի Հետ ծանոթություն է Հաստատում Մարգարիտ Բաբայանը:
- 1905-1914 - Կոմիտասը գրում է նաև քնարական բանաստեղծություններ: Բանաստեղծությունները. «Քնարերգություն» խորագրով Հրատարակել է Կոմիտասի կենսագիր Թ. Ազատյանը Կ. Պոլսում, 1939 թ.:
- 1905 ապրիլ - Թիֆլիսի արտիստական ընկերության դահլիճում ապրիլի 1-3 և 6-ին տեղի է ունենում Կոմիտասի անդրանիկ Համերգը՝ կազմված ժողովրդական և եկեղեցական երգերից:
- 1906 Կոմիտասը դարձյալ այցելում է Փարիզ:
- 1906 դեկտեմբերի 1-ին Փարիզում Կոմիտասը ֆրանսիական երգչախմբի Հետ տալիս է մի հիասքանչ Համերգ՝ խոր հիացմունք ստեղծելով Հայ երաժշտության և իր անվան շուրջը:
- 1906-1907 - Կոմիտասը շուրջ մի տարի մնում է Փարիզում, մոտիկից ծանոթանում Դեբյուսիի և ֆրանսիական մյուս

- նշանավոր երաժիշտների արվեստին: Դասախոսութուններ է կարդում և Հայ երաժշտության վերաբերյալ Հոդվածներ տպագրում «Mercure musical» Հանդեսում:
- 1908 ապրիլ - Կոմիտասը երկու Համերգ է տալիս Բաքվում և մեկ դասախոսություն կարդում՝ արժանանալով Հասարակության և տեղական մամուլի բարձր գնահատությունը:
- 1908-1909 - Կոմիտասը նամակագրություն է Հաստատում Հայ մեծ բանաստեղծ Հ. Թումանյանի Հետ՝ «Անուշը» օպերայի վերածելու առնչությամբ:
- 1911 փետրվար-մարտ - Համերգներ է տալիս Կ. Պոլսի զանազան դահլիճներում և շոնդայից Հաջողություն է ունենում:
- 1911 ապրիլ - Ընդառաջելով մեծաթիվ հրավերքներին՝ Կոմիտասը ճանապարհվում է Եգիպտոս: Մի քանի դասախոսություններ է կարդում Ալեքսանդրիայում և Կահիրեում:
- 1911 հունիս 16 - Ալեքսանդրիայի Ալհամայրա թատրոնի մեծ սրահում՝ Հոծ բազմության առաջ, Կոմիտասը Համերգ է տալիս իր 100 Հոգուց բաղկացած երգչախմբով:
- 1912 մարտ-ապրիլ - Կոմիտասը Համերգներ է տալիս Կ. Պոլսում, որոնք անցնում են մեծ Հաջողությամբ:
- 1914 հունիսի 15 - Կոմիտասը մասնակցում է Փարիզում գումարված Համաշխարհային երաժշտական ընկերության կոնգրեսին, որի Հիմնադիր անդամներից մեկն էր:
- 1915 - Մեծ եղեռն:
- 1915 ապրիլի 11 - Հայ նշանավոր մտավորականների՝ Սիմանթոյի, Դ. Վարուժանի, Ռ. Սևակի և մյուս նշանավոր Հայազգիների Հետ Կոմիտասը, տանջամահության գնացող բազմությանը խառնված, Պոլսից քշվում է Անատոլիայի խորքերը:

- 1919 - Պոլսի Հոգեբուժարանից Կոմիտասին տեղափոխում են Փարիզ:
- 1919-1921 - Կոմիտասը անց է կացնում Վիլ-էվրար արվարձանի Հիվանդանոցում:
- 1921 - Մինչև իր մահը մնում է Վիլ-ժուի Հիվանդանոցում:
- 1930-1931 - Մեծ Հանդիսավորությամբ ու շուքով Մայր Հայրենիքում և սփյուռքում տոնվում է Կոմիտասի 60-ամյակը... հոկտեմբերի 21 - Երկուշաբթի, առավոտյան ժամը 6-ին, Հայրենիքից Հեռու, վշտից ճերմակած ու ծերացած, Փարիզի Հոգեբուժարանում վախճանվում է մեծն Կոմիտասը:
- 1935 հոկտեմբերի 27 - Կատարվում է թաղման կարգ:
- 1936 մայիս - Հայտնի Հոգեբույժ Հ. Յազմաչյանի գլխավորությամբ Ֆրանսիայից ներգաղթող Հայերի Հետ Կոմիտասի զմուսված աճյունը փոխադրվում է Երևան, ուր մեծ Հանդիսավորությամբ Հայ ժողովուրդը իր երախտավոր զավակին ուղեկցում է վերջին ճանապարհը՝ դեպի պանթեոն:

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ ԵՒ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

*Յանձնաժողով նորոգութեան
Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
14 ապրիլի 1908 ամի
թ. Ա նիստ
ի Ս. Էջմիածին*

Ժողովը բացուեցաւ երեկոյեան 6 ժամին՝ նախագահութեամբ Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի, անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ, Կոմիտաս, Յուսիկ և Բաբգէն վարդապետների:

Կարդացուեցան յանուն Ս. Էջմիածնայ Մայր Տաճարի նորոգութեան յանձնաժողով եկած այս գրութիւնները՝

ա. Տ. Տեղակալի 1908, մարտ թիւ 223,

բ. Ս. Էջմիածնայ Սինոդի 1908, մարտ 12, թիւ 642,

գ. Ս. Էջմիածնայ Սինոդի 1908, մարտ 26, թիւ 791:

Յանձնաժողովի քարտուղար ընտրուեցաւ Տ. Կոմիտաս վարդապետ եւ գանձապահ Տ. Յուսիկ վարդապետ:

Որոշուեցաւ՝

Ա. Կանչել հայ ճարտարապետներ եւ նկարիչներ Ս. Էջմիածին եւ յանձնաժողովիս խորհրդակցութեամբ կազմել նախահաշիւ Էջմիածնայ Մայր Տաճարի նորոգութեան:

Բ. Յանձնուեցաւ առանձին գրութեամբ Տ. Մեսրոպ վարդապետին, որ Տփիսիս եղած միջոցին առաջարկէ հայ ճարտարապետներին եւ նկարիչներին Ս. Էջմիածին գալու յիշեալ նպատակով:

Գ. Դիմել Տփիսիս պ. Աղեկասնոր Մանթաշեանի գրասենյակը պ. Դաւիթ Խարազեանին, որ փոխադրէ հինգ հազար ռուբ-

լի Սինոդի միջոցաւ յանձնաժողովիս անուան՝ նախնական ծախսերը հոգալու համար:

Ժողովը փակուեցաւ երեկոյեան 7 ժամին:

Նախագահ՝ ԳԷՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Անդամներ՝ ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Անդամ-գանձապահ՝ ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Անդամ-քարտուղար՝ ՅՈՒՍԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Անդամ-քարտուղար՝ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, թ. 1, ձեռագիր, քնագիր:

Յանձնաժողով նորոգութեան

Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի

5 մայիսի 1908 ամի

թ. Բ նիստ

ի Ս. Էջմիածին

Ժողովը բացուեցաւ երեկոյեան 7 ժամին՝ նախագահութեամբ տեղակալի՝ Կաթողիկոսի Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի եւ անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ, Կոմիտաս, Յուսիկ և Բաբգէն վարդապետների:

Որոշուեցաւ՝

1. Չանգակատունն անփոփոխ մնայ:
2. Թանգարանն ու Մայր Տաճարը կազմեն միածոյլ ամբողջութիւն հին ոճի համեմատ:
3. Թանգարանը եկեղեցու անհրաժեշտ մասն է արարողական եւ այլ նպատակների համար:

Թանգարանը, որ կառուցել է Գեորգ Դ. Կաթողիկոսը՝ ի նկատի ունենալով եկեղեցու երրորդ կետում յիշած անհրաժեշտութիւնը.

ա. ցանկալի է վերանորոգել՝ պահելով հանգուցեալ Կաթողիկոսի յիշատակը, եւ ենթադրում է, որ այդպիսի միացումն աւելի էժան կը նստի,

բ. կամ թանգարանի համար ներկայացնել նոր յատակագիծ:

1. Առաջարկել ծրագիրներ տանիքի հիմնական նորոգութեան համար:
2. Յատակագծի մեջ պետք է վերականգնել հին աստիճանները:
3. Ներքին նորոգութեան, ամբողջ ծաղկանկարների եւ գեղարուեստական մասի համար կազմել յատուկ նախագիծ:
4. Ամփոփապես միջոցներ գտնել տանիքի կաթոցի առաջն առնելու համար:

Առաջին 7 յօդուածների համար պետք է մշակել յարմարագոյն միջոցներ:

ժողովը փակուեցաւ ժամը 8-ին:

Նախագահ՝	ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Անդամներ՝	ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
	ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
Անդամ- գանձապահ՝	ՅՈՒՄԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
Անդամ- քարտուղար՝	ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. .... թ. 2-3, ձեռագիր, բնագիր:
 Յանձնաժողով նորոգութեան
 Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
 5 մայիսի 1908 ամի
 թ. 9 կիստ
 Ի Ս. Էջմիածին

Ժողովը բացուեցաւ երեկոյեան 6 ժամին՝ նախագահութեամբ տեղակալի՝ Կաթողիկոսի Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի եւ անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ, Կոմիտաս, Յուսիկ և Բաբգէն վարդապետների:

Կարդացուեցաւ տ. Տեղակալի 1908, ապրիլ 24, թիւ 302 գրութիւնը եւ քանդակագործ Ս. Դ. Մերկուրովի երկու խնդիրը յանուն նախագահի յանձնաժողովիս:

Որոշուեցաւ՝

Ա. Ս. Էջմիածին եկող ճարտարապետների՝ Տեր Սարգսեան, Չոհրաբեան եւ Տեր Միքայելեան, նկարիչների՝ Թադեւսեան, Ֆօգել եւ Նիկոլաձէ, հայր Մեսրոպի, վանական կառավարութեան արած եւ այլ նախնական ծախսերի համար ստանալ Մայր Աթոռի գանձապահից երեք հարիւր (300) ռուբլի եւ յանձնել յանձնաժողովիս գանձապահին՝ Իսահակ սարկաւազին:

Բ. Յանձնարարել հայր Եփրեմ վարդապետին Տիխիսում, որ յանձնաժողովիս կողմէ անմիջապես մասնագետների ժողով հրաւիրէ, Էջմիածին եկող ճարտարապետների եւ նկարիչների քննութեան արդիւնքը լսեն եւ որոշումներ կայացնեն յանձնաժողովի Բ. արձանագրութեան, 1908, մայիս 5, կետերի համաձայն:

ժողովը փակուեցաւ 7 ժամին:

Նախագահ՝	ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Անդամներ՝	ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
	ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
Անդամ- քարտուղար՝	ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. .... թ. 4, ձեռագիր, բնագիր:
 Յանձնաժողով նորոգութեան
 Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
 11 մայիսի 1910 ամի
 թ. ԺԸ
 Ի Ս. Էջմիածին

Նախագահութեամբ Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի, անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ Եպիսկոպոսի եւ Տ. Կոմիտաս վարդապետի:

Որոշուեցաւ՝

Ընթացիկ ծախսերը ծածկելու համար, Մայր Աթոռի նորոգութեան գումարից ստանալ երեք հարիւր (300) ռուբլի:

Նախագահ՝ ԳԵՈՐԳ ԱՐԶԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Անդամ՝ ՄԵՍՐՈՊ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Անդամ- գանձապահ- քարտուղար՝ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, թ. 24, ձեռագիր, բնագիր:
Յանձնաժողով նորոգութեան
Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
12 մայիսի 1908 ամի
թ. 7 նիստ
ի Ս. Էջմիածին

Ժողովը բացուեցաւ երեկոյեան 7 ժամին՝ նախագահութեամբ տեղակալի՝ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի եւ անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ եւ Կոմիտաս, Բաբգէն եւ Ներսէս վարդապետների:

Բացակայ՝ Մեսրոպ վարդապետ:

Կարդացուեցաւ տ. տեղակալի 1908, մայիս 11, թիւ 332 գրութիւնը, որով յանձնաժողովիս նոր անդամ է նշանակուում Տ. Ներսէս վարդապետ Տ. Միքայէլեանի՝ ի տեղի իր կամքով հրաժարուած Տ. Յուսիկ վարդապետ Չոհրաբեանի:

Որոշուեցաւ՝

Յանձնաժողովիս նոր անդամ Տ. Ներսէս վարդապետ Տ. Միքայէլեան ընտրուեցաւ յանձնաժողովիս գանձապահ եւ ստացաւ ելից և մտից մատենաը:

Ժողովը փակուեցաւ 7 ժամ 10 րոպէին:

Նախագահ՝	ԳԵՈՐԳ ԱՐԶԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Անդամներ՝	ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐՂԱՊԵՏ ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
Անդամ- գանձապահ՝	ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
Անդամ- քարտուղար՝	ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. .... թ. 5, ձեռագիր, բնագիր:
Յանձնաժողով նորոգութեան
Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
17 մայիսի 1908 ամի
թ. 5 նիստ
ի Ս. Էջմիածին

Ժողովը բացուեցաւ երեկոյեան 7 ժամին՝ նախագահութեամբ տեղակալի՝ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի եւ անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ եւ Կոմիտաս, Բաբգէն եւ Ներսէս վարդապետների:

Որոշուեցաւ թոյլ տալ գանձապահին ելքագրել հետեւեալ ծախսերը.

Ա. Վեց հոգի ճարտարապետ եւ նկարիչների Ս. Էջմիածին գալու եւ վերադարձի համար ճանապարհածախք եւ սննդի երկու հարիւր տասն եւ չորս ռուբլի յիսուն կ. (214,50):

Բ. Նկարիչների եւ ճարտարապետների ծախք Էջմիածնում՝
1. Վանական կառավարութեան ձեռքով քսան ռուբլի վաթսուներկու կ. (20,62):

Ծեմարանի տնտկոմի ձեռքով տասն եւ եօթն ռ. իննիսուն կ. (17,90):

Հիւրընկալի ձեռքով հինգ ռ. ութսուն կ. (5,80):

Յանձնաժողովի... համար երկու ռ. քսան կ. (2,20):

Ժողովը փակուեցաւ 8 ժամին:

Նախագահ՝	ԳԵՈՐԳ ԱՐԶԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Անդամներ՝	ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐՂԱՊԵՏ ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
Անդամ-գանձապահ՝	ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
Անդամ- քարտուղար՝	ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ

Գրուեցաւ գանձապահին թիւ 6.

Յանձնաժողով նորոգութեան
Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի

Ժողովը բացուեցաւ առաւօտեան 9 ժամին՝ նախագահութեամբ՝ Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի եւ անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ, Կոմիտաս եւ Բարգէն վարդապետների:

Բացակայ էր Տ. Ներսէս վարդապետը:

Կարդացուեցան Տիխիսում գումարուող ճարտարապետների եւ նկարիչների մասնաժողովի Ս. Էջմիածնայ Մայր Տաճարի նորոգութեան մասին արած որոշումները հետեւեալ արձանագրութիւններով:

Ա. Արձանագրութիւն

1908 թուի յունիս 13-ի, որով Մայր Տաճարի տանիքի կաթելու առաջն առնելու համար առաջարկում են քարերի արանքների հին ներկերը մաքրել կատարելապէս եւ ապա արանքները լեցնել սուրիկով: Ընկել տալ ջրատար նաւեր: Խողովակների տակի Մայր Տաճարի շրջապատող քարայտակը շինել տալ թեք՝ Մայր Տաճարի հիմքիցն սկսելով:

Բ. Արձանագրութիւն

1908 թուի յունիս 16-ի, որով Մայր Տաճարի մէջ, հետզհետէ բուն դնող խոնաւութեան առաջն առնելու համար, առաջարկում են անմիջապէս քանդել հիւսիսային եւ հարաւային տգեղ եւ քարաշէն բարձրութիւնները, որովհետեւ սոքա, մանաւանդ հիւսիսայինը, օդի խոնաւութիւնը պահելով, Մայր Տաճարին խոնաւութիւն է մատակարարում եւ դորանով վնասում:

Գ. Արձանագրութիւն

1908 թուի յունիս 16-ի, որով Տիխիսի ճարտարապետների եւ նկարիչների ժողովը յայտնում է Մայր Տաճարի նորոգութեան ծրագիրը կազմելու համար կայացած հետևեալ որոշումները.

1. Ծրագիրը կազմելը յանձնարարել երեք ճարտարապետի, այս երեքին ընտրելու է մասնաժողովը, սոքա ներկայացնելու են մի-մի ծրագիր, միմեանցից անկախ, իւրաքանչիւրին վճարել հինգ հարիւրական ռուբլի:

2. Նախընթաց ծրագրերի արժանիքը գնահատելու համար ընտրել մի քննիչ-մասնաժողով, որի անդամները լինեն երեք ճարտարապետ, երկու նկարիչ եւ երկու ներկայացուցիչ Մայր Տաճարի նորոգութեան յանձնաժողովի կողմից:
3. Քննիչ-մասնաժողովի հաւանած եւ ընտրած ներկայացուցիչ ծրագրերից ամենալաւին տալ, իբրեւ մրցանակ, եւս մի հինգ հարիւր ռուբլի:
4. Եթէ մի ուրիշ ճարտարապետ էլ առաջարկէ մի ինքնուրոյն ծրագիր եւ քննիչ-մասնաժողովը գտնէ, որ այս աւելի գերազանց է, տալ սորան հազար ռուբլի:
5. Մայր Տաճարի նորոգութեան այն հարցի վճիռը, թէ որ ծրագրով պէտք է նորոգել, պատկանում է վերջնականապէս Տիխիսի մասնաժողովին:
6. Մայր Տաճարի պատկերի իրական գծագրութիւնները պատրաստելու համար յատկացնել երեք հարիւր ռուբլի, այս աշխատանքն սկսուելու է ներկայ 1908 թուի օգոստոս 15-ից եւ վերջանալու է հոկտեմբերի 15-ին: Ծրագիրները պէտք է պատրաստ լինեն 1909 թուի օգոստոսի 15-ին:
7. Մայր Տաճարի նորոգութեան յանձնաժողովը երբ այս առաջադրութիւնները հաստատէ, մշակել մանրամասն միջոցներ եւ ծրագրեր, որոնց հիման վրայ պէտք է կազմեն...

Մայր Տաճարի նորոգութեան յանձնաժողովը որոշեց ընդունել յիշեալ բոլոր առաջարկութիւնները: Առանձին գրութեամբ (տես էլից թիւ 8, 1908, յունիս 26) յանձնարարուեցաւ նախ՝ հաղորդել այս մասին ճարտարապետների եւ նկարիչների խորհուրդին, որպէսզի գործի անցնեն:

Երկրորդ՝ իրաւիւրեց երեւանից յատուկ յանձնարարութեամբ վկայուած վարպետ Գրիգոր Գօզալեան, որին յանձնուեց Տաճարի ամբողջ տանիքի սուրիկով ծածկելու գործը, համեմատ ճարտարապետների ցուցման, երեք հարիւր ռուբլով: Վարպետը պարտաւորուեց քարերի արանքները լցնելու համար միմիայն մաքուր սուրիկ եւ կանիֆոր՝ նախապէս հիմնովին մաքրելով բոլոր քարերի արանքները:

Երրորդ՝ ճարտարապետների ցուցմունքից յետոյ, թէ հիւսիսային շինուածքը խոնաւութիւն ամբարելով վնասում է տաճարին, յանձնաժողովն ուշադրութեամբ քննեց հիւսիսային պատը եւ նկատեց մի բաւական ... ճեղքուածք, ուստի առանց յետաձգելու ձեռնարկուեց քանդել հիւսիսային արեւմտեան մայթի որոշ մասը, եւ շուտով պատրաստել տալ տանիքի համար ջրատար խողովակներ:

Երկաթեայ վանդակներով պատել վեհարանի պարտեզը, Հարաւային շինութեան գմբէթը տանել Ս. Գայեանէի վանքը եւ իբրեւ խաչկալ յարմարեցնել բեմին վերայ, իսկ հիւսիսային շինութեան գմբէթը անխախտ պահպանել, որպէսզի Մայր Տաճարի նորոգութեան ժամանակ կառուցուեն իրանց տեղերը, որտեղից քանդուած եւ դուրս են բերուած (սեղան Ս. Ստեփաննոսի եւ Յովհաննէս Ակրտչի սեղանի մասերը):

Քարի աշխատանքները յանձնուեց Աղէկսանդրապօլի վարպետ Աբիսողոմ Չարիֆեանցին:

Գանձապահի ժամանակաւոր բացակայութեան պատճառով յանձնուեցաւ Իսահակ սարկաւազի այդ պաշտօնը վարելու եւ ներսէս վարդապետի ներկայացրած մատեանը, փաստաթղթերը եւ երեսուն եւ եօթ ռուբլի երկու կոպէկ:

Նախագահ՝	ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍՎԱԿՊՈՍ
Անդամներ՝	ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
Անդամ- քարտուղար՝	ԿՈՍԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. .... թ. 7-8, ձեռագիր, բնագիր:
Յանձնաժողով նորոգութեան
Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
5 յուլիսի 1908 ամի
թ. Է
ի Ս. Էջմիածին

ժողովը բացուեցաւ երեկոյեան 7³⁰ ժամին՝ նախագահութեամբ տեղակալի՝ Կաթողիկոսի Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի եւ անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ, Կոմիտաս վարդապետների եւ ժամանակաւոր գանձապահ Իսահակ սարկաւազի: Բացակայ էր Տ. Բաբգէն վարդապետը:

Որոշուեցաւ տալ վարպետ Աբիսողոմ Չարիֆեանցին.

1. Մայր Տաճարի հիւսիսային եւ հարաւային բարձրութիւնները քանդել՝ քարերն առանց կոտրելու:
2. Բաց անել Մայր Տաճարի արեւմտեան հիւսիսային մայթի մի որոշ մասը, սալերը առանց կոտրելու:
3. Քանդել երկու յիշեալ բարձրութիւնների գմբէթները զգուշութեամբ, առանց վնասելու:
4. Հարաւային գմբէթը տանել Ս. Գայեանէի վանքում բեմի վրայ սեղան կազմել:
5. Սալայատակել արեւմտեան հիւսիսային քանդած մայթը:
Ա. Այս բոլորի համար, ամեն ծախսեր վարպետ Աբիսողոմ Չարիֆեանցի վերայ թողնելով տալ երեք հարիւր յիսուն ռուբլի, եթէ մայթը ցմնեստով շինելու կարիք լինի, իսկ եթէ կրով շինելու լինի, տալ երեք հարիւր ռուբլի միայն:
Բ. Մայր Աթոռի գանձապահ Տ. Համազասպ վարդապետից ուզել մի երեք հարիւր ռուբլի ի հաշիւ պ. Ա. Մանթաշեանի նուիրաբերած Մայր Տաճարի նորոգութեան գումարից յանձնաժողովիս ժամանակաւոր գանձապահ Իսահակ սարկաւազի ձեռքով:
Գ. Վճարել հետեւեալ ծախսերը՝
  1. Եօթ ռուբլի 26 կոպէկ Հ. Եփրեմ վարդապետի՝ Տփխիսում արած ծախսը Հ. Մեսրոպի ձեռքով:
  2. Երկու ռուբլի Հ. Մեսրոպին՝ Տփխիսում արած ծախսերի համար:
  3. Եօթանասուն եւ եօթ կոպէկ Կոմիտաս վարդապետին՝ յանձնաժողովի գրագրութիւնների փոստի ծախսերը հոգալու համար:
  4. Մի յիսուն ռուբլի ի հաշիւ վարպետ Գրիգոր Գօզալեանի:

Նախագահ՝ ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
 Անդամ՝ ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
 Ժամանակաւոր
 գանձապահ՝ ԻՍԱԴԱԿ ՍԱՐԿԱԽԱԳ
 Անդամ- քարտուղար՝ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. .... թ. 9, ձեռագիր, քնագիր:
 Յանձնաժողով նորոգութեան
 Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
 16 յուլիս. 1908 ամի
 թ. Ը
 Ի Ս. Էջմիածին

Ժողովը բացուեցաւ երեկոյեան 6 ժամին՝ նախագահութեամբ տեղակալի՝ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի եւ անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ և Կոմիտաս վարդապետների եւ ժամանակաւոր գանձապահ շնորհունակ Իսահակ սարկաւազի:

Որոշուեցաւ՝

- Ա. Ծախս գրել վարպետ Աբիսողոմոնիս Զարիֆեան ստացականներով տուած հարիւր քսան եւ հինգ (125) ռուբլին եւ վարպետ Գրիգոր Գօգալեանիս ստացականներով տուած երկու հարիւր տասն եւ հինգ (215) ռուբլին:
- Բ. Գանձապահ Մայր Աթոռոյ Տ. Համազասպ վարդապետից ստանալ հինգ հարիւր ռուբլի (500) առձեռն ծախսերի համար:

Նախագահ՝ ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
 Անդամ՝ ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
 Ժամանակաւոր
 գանձապահ՝ ԻՍԱԴԱԿ ՍԱՐԿԱԽԱԳ
 Անդամ - քարտուղար՝ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, . թ. 10, ձեռագիր, քնագիր:
 Յանձնաժողով նորոգութեան
 Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
 16 յուլիս 1908 ամի
 թ. Ը
 Ի Ս. Էջմիածին

Ի լրումն այս արձանագրութեան՝ որոշուեցաւ ժամանակաւոր գանձապահ շնորհունակ Իսահակ սարկաւազից ստանալ հաշիւներն ու յանձնել Կոմիտաս վարդապետին:

Նախագահ՝ ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
 Անդամ՝ ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
 Ժամանակաւոր
 գանձապահ՝ ԻՍԱԴԱԿ ՍԱՐԿԱԽԱԳ
 Անդամ - քարտուղար՝ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. .... թ. 11, ձեռագիր, քնագիր:
 Յանձնաժողով նորոգութեան
 Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
 10 սեպտ. 1908 ամի
 թ. ԺԱ
 Ի Ս. Էջմիածին

Ժողովը բացուեցաւ երեկոյեան 7 ժամին՝ նախագահութեամբ տեղակալի՝ Հայրապետի Ամենայն Հայոց Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի եւ անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ, Կոմիտաս, Բաբգէն վարդապետների:

Որոշուեցաւ՝

- Ա. Վանքի բակում գտնուած հին քարերը, որ ստացուել են քանդած քարերու անդամներից, զոյգը տասն եւ հինգ (15) կոպեկով տալ Տ. Մեսրոպ վարդապետին: Ստացածը մտցնել Մայր Տաճարի նորոգութեան մէջ:
- Բ. Տաճարի հիւսիսային եւ հարաւային զմբէթների մէջ կան պատերի ճեղքուածքներ, որ հարկաւոր է ցեմենտով լցնել:

- Գ. Եկեղեցու շուրջն ու ներսը մաշուած եւ խոր ընկած քարերը փոխել տալ:
- Դ. Գրել հայր Եփրեմ վարդապետին, որ մասնագետների ժողով հրահրէ եւ շտապեցնէ Մայր Տաճարի նորոգութեան ծրագիրը:

Նախագահ՝	ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Անդամներ՝	ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐՂԱՊԵՏ ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
Անդամ- գանձապահ- քարտուղար՝	ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ..... թ. 14, ձեռագիր, բնագիր:
Յանձնաժողով նորոգութեան
Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
23 սեպտեմբեր 1908 ամի
թ. ԺԲ
Ի Ս. Էջմիածին

Ժողովը գումարուեցաւ նախագահութեամբ Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի եւ անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ, Կոմիտաս և Բաբգէն վարդապետների:

Որոշուեցաւ՝

Վճարել վանական կառավարութեան մի երեսուն ռուբլի Մայր Տաճարի հիւսիսային եւ հարաւային հանդիսարանների հիմքերը վերցնելու համար:

Նախագահ՝	ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Անդամներ՝	ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐՂԱՊԵՏ ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
Անդամ- գանձապահ- քարտուղար՝	ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ..... թ. 15, ձեռագիր, բնագիր:
Յանձնաժողով նորոգութեան
Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
15 հոկտեմբեր 1908 ամի
թ. ԺԳ
Ի Ս. Էջմիածին

Ժողովը բացուեցաւ նախագահութեամբ տեղակալի՝ Տ. Գեորգ արքեպիսկոպոսի եւ անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ, Կոմիտաս եւ Բաբգէն վարդապետաց:

Որոշուեցաւ՝

- Ա. Ամսիս 15-ին Տփիսիսից եկաւ տէխնիկ պ. Մարութեան յանձնարարուած Տփիսիսի յանձնաժողովի կողմից, որ պատրաստի Մայր Տաճարի ներքին եւ արտաքին պրոյեկտը (տե՛ս 1908 հոկտ. 11, № 72):
- Բ. Յանձնաժողովս որոշեց յանձնարարել հիւրընկալ վարդապետին, որ հոգայ նոցա ապրուստի ծախքերը եւ վերջին հաշիւ ներկայացնէ:
- Գ. Յանձնաժողովի անդամ Տ. Բաբգէն վարդապետին յանձնարարուեցաւ, որ նա հսկէ տէխնիկների աշխատանքներին եւ հարկաւոր դէպքում պետքական ծախքերը հոգայ եւ ապա հաշիւ ներկայացնէ:
- Դ. Ծախսերի համար Մայր Աթոռի գանձապահից ստանալ երեք հարիւր ռուբլի (300), ի հաշիւ Մայր Աթոռի նորոգութեան համար պ. Աղեկասնոր Մանթաշեանի նուիրաբերած գումարից:

Նախագահ՝	ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Անդամներ՝	ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐՂԱՊԵՏ ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
Անդամ- գանձապահ- քարտուղար՝	ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, թ. 16, ձեռագիր, բնագիր:
Յանձնաժողով նորոգութեան
Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
5 նոյեմբերի 1908 ամի
թ. ԺԴ
Ի Ս. Էջմիածին

Ժողովը բացուեցաւ նախագահութեամբ Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի եւ անդամակցութեամբ Տ. Մեսրոպ, Կոմիտաս եւ Բաբգէն վարդապետների:

Որոշուեցաւ վճարել վարպետ Աբիսողոմ Չարիֆեանին մագորդ հարիւր վեց ռ. ինստունինգ կ. (106, 95): Երկու գմբեթաւոր շինութիւնների քանդելու եւ տաճարի շուրջը մի քանի տեղերում սալայատակներ նորոգելու կամ նորից շինելու հաշուից՝ համեմատ յանձնաժողովիս որոշումներին:

Նախագահ՝	ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Անդամներ՝	ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐՂԱՊԵՏ ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
Անդամ- գանձապահ- քարտուղար՝	ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, թ. 17, ձեռագիր, բնագիր:
Յանձնաժողով նորոգութեան
Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
25 նոյեմբերի 1908 ամի
թ. ԺԴԲ
Ի Ս. Էջմիածին

Ժողովը բացուեցաւ նախագահութեամբ տեղակալի Հայրապետի, անդամակցութեամբ Տ. Կոմիտաս եւ Բաբգէն վարդապետների:

Բացակայ՝	Մեսրոպ վարդապետ:
Որոշուեցաւ՝	

Ա. Ստանալ առձեռն ծախուց համար Մայր Աթոռի գանձապահ Տ. Համագասպ վարդապետից երեք հարիւր (300) ռուբլի:

Բ. Վճարել.....կապելու, վարպետների, մշակների եւ նիւթեղէնների համար երկու հարիւր ութսուն (280) ռուբլի 64 կոպէկ Օհանջան Մանուչարեանի ձեռքով:

Նախագահ՝	ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Անդամ՝	ԲԱԲԳԷՆ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
Անդամ- գանձապահ- քարտուղար՝	ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, թ. 18, ձեռագիր, բնագիր:
Յանձնաժողով նորոգութեան
Մայր Տաճարի Ս. Էջմիածնի
15 մայիսի 1910 ամի
թ. Ի
Ի Ս. Էջմիածին

Նախագահութեամբ տեղակալի՝ Տ. Գեորգ Արքեպիսկոպոսի եւ անդամակցութեամբ Տ. Յուսիկ Արքեպիսկոպոսի Տ. Մեսրոպ եպիսկոպոսի, Սահակ, Յուսիկ, Կոմիտաս, Բագրատ, Մատթէոս և Արտակ վարդապետների եւ պ. Արշակ Աբրահամեան, Գեորգ Չուբարեան, Բաշինջաղեան, Արշակ Ֆեթվաճեան, Ղազարոս Սարգիսեան եւ Լիկողայոս Աղեքսանդրեան - Մադաթեան մասնագետների:

Որոշուեցաւ՝

Ա. Ի նկատի ունենալով, որ այժմեան վիճակում թողնել չի կարելի տանիքը, քանի որ անձրեւներից Մայր Տաճարը խիստ վնասուում է, համաձայն ճարտարապետների եւ գեղարուեստագետների առաջարկութեան՝ անպատճառ պետք է ծածկել կտուրը, որչափ կարելի է շուտով, մինչեւ աշունը վերջանայ:

Բ. Աչքի առաջ ունենալով, որ առհասարակ, Մայր Աթոռում կառուցուած շէնքերն իրար չեն համապատասխանում եւ չունեն մի ընդհանուր գեղարուեստական եւ ճարտարապետական ներդաշնակութիւն, ուստի այսուհետեւ կառուցուելիք նոր շէնքերի համար անպայման պէտք է դիմել մասնագետ ճարտարապետների եւ գեղարուեստագետների ձեռնհաս խորհրդին եւ կատարուի նոցա հսկողութեամբ շէնքերի կառուցումը:

Այս խորհրդակցութիւնը տեղի ունեցաւ Նորին Սրբութեան հրամանաւ եւ կարողացուեցաւ Տփխիսի մասնաժողովի Նորին Վեհափառութեան մատուցած գրութիւնը (1910 ապրիլ 11, Տփխիս):

Նախագահ՝ ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Անդամներ՝ ՅՈՒՄԻԿ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՄԵՍՐՈՊ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՍԱՅԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՅՈՒՄԻԿ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
ՍԱՏԹԵՆՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
ԲԱԳՐԱՏ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
ԱՐՏԱԿ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
ԱՐՇԱԿ ԲԱԲՈՒՆԵԱՆ
ՂԱԶԱՐՈՍ ԲԱՇԽԱԶԱՐԵԱՆ
ԱՐՇԱԿ ՖԵԹՎԱԾԵԱՆ
Ն. ՍԱՂԱԹԵԱՆ

քարտուղար՝ ԿՈՍԻՏԱՍ ՎԱՐՂԱՊԵՏ
ԳՅ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. .... թ. 26, ձեռագիր, քնագիր:

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

Որքան մեծ ու համապարփակ է Կոմիտաս երևույթը, նույնքան դժվարին ու պատասխանատու է նրա անձի ու գործի գնահատութեան խնդիրը: Նրան ճիշտ հասկանալու և գնահատելու համար քիչ է հայոց միջնադարի ու ժողովրդական երաժշտութեան իմացութիւնը: Նրա ստեղծագործութիւնն ու կատարած սխրանքը միակողմանիորեն կհասկացվի ու կներկայացվի, եթե ուսումնասիրողներն ամեն վայրկյան աչքի առաջ չունենան Հոգևոր-մշակութային այն հետնախորքը, որի վրա կոթողվել է հանճարեղ նվագահանի, հետազոտողի, խմբավարի, երգչի միտքը՝ իբրև հայ երաժշտութեան խորհրդանիշ:

Այստեղ անշուշտ առաջնահերթ կարևորութիւն ունեն նրա կապերն ու հարաբերութիւնները համաշխարհային երաժշտական մշակույթի հետ: Թերևս նրա հանճարի կարևորագույն առանձնահատկութիւններից է այն, որ հայոց ազգային երաժշտական մշակույթի ամենաէական խնդիրները լուծեց՝ բարձրացնելով մեր ժամանակների ամբողջ աշխարհի երաժշտական արվեստի առջև դրված Հիմնահարցերի լուծման ընթացքում պահանջվող բարձրագույն մակարդակին: Եվ, իհարկե, հենվելով նախորդ դարաշրջանի առաջնակարգ ուսումնասիրութիւնների արդյունքների վրա՝ Կոմիտասը կառուցում էր իր հետազոտութեան շենքը, այդ բնագավառում լինելով առաջամարտիկների, ռահվիրանների ու նորարարների նեղ և պատվավոր փաղանգում: Այդ փաղանգն էր, որ Հիմք էր դնում որակապես նոր երաժշտական մտածողութեան:

Ասացինք, որ Կոմիտասը օգտվել է իր նախորդ ուսումնասիրողների փորձից ու նվաճումներից: Դա միանգամայն բնական հարւնթաց է գիտութեան յուրաքանչյուր բնագավառի համար: Սա-

կայն Կոմիտասը վերանայեց Հետազոտման սկզբունքները և, բնականաբար, շատ երևույթներ ընկալեց ու գնահատեց նորովի: Նրա վերաբերմունքը ժողովրդական երաժշտության նկատմամբ, բանահյուսական նյութերի մշակման նրա սկզբունքները և այլ մտտեցումներ նկատելիորեն տարբերվում էին 19-րդ դարի Հայ երաժշտական մշակույթի մոտեցումներից և ավելի Հարազատ էին Հաջորդ Հազարամյակի մեծագույն նվազահասնների արվեստի բնորոշ որոնումներին:

Գործունեության ասպարեզ իջնելով երաժշտական արվեստի Համար դժվարին ժամանակներում, երբ Հեղաբեկվում ու մերժվում էին բազմաթիվ ավանդական պատկերացումներ ու Հայացքներ, և Հասկանալի է, միշտ չէ, որ «նոր» նշանակում է առաջավոր կամ ընդունելի: Ինչպես Հաճախ է պատահում, նորի որոնումները երբեմն ձևական բնույթ են կրում և ինքնանպատակ են: Երաժշտական նյութի մշակման ու կազմակերպման նոր սկզբունքները, որ Կոմիտասին էին, Հետևանքն ու արդյունքն էին, որի կետ-նպատակը ժողովրդական արվեստի մեջ ավելի խոր թափանցելն էր: Խորանալ ժողովրդական երաժշտության էության մեջ, որպեսզի Հնարավոր դառնա այն ավելի կատարյալ արտահայտելը: Ժամանակը ցույց տվեց, որ Հանճարեղ վարդապետը գտել էր նոր ժամանակների երաժշտական արվեստի ճշմարիտ նորոգման ամենանպատակասլաց ուղիներից մեկը: Նրա այս գյուտն էր, որ Հուշեց Հայ մշակույթի պատմության այլևայլ Հետազոտողներին ասելու, որ Կոմիտասը Համեմատելի է միմիայն Մաչտոցի Հետ:

Թեպետ Հայ մասնագիտական երաժշտությունը ձևավորվել է մեծն Կոմիտասից շատ տասնամյակներ առաջ, երաժշտության պատմության մեջ, իրավամբ, Կոմիտասն է Համարվում Հայոց կոմպոզիտորական նոր դպրոցի Հիմնադիրը: Նա Հիմնադիրն է երաժշտագիտական ազգագրության, խորապես ուսումնասիրել և յուրացրել է ժողովրդական և Հոգևոր երաժշտությունը, Հայտնաբերել ու լուսաբանել է Հայ երաժշտության բոլոր յուրահատուկ կողմերը և այդ Հիման վրա է ձևավորել իր դպրոցը:

Հետազոտելով մասնավորապես գեղջկական երաժշտությունը՝ Կոմիտասը Հաջողություն է Հաղթահարում դրա ժանրային սահմանափակումները, չի ներփակվում նրա շրջանակներում, այլ ընդլայնելով Հասնում է Համամարդկային բարձրության: Հավասար խորությունը և նույն Հետևողականությունը ու գիտական սկզբունքներով Հետազոտում, յուրացնում, զարգացնում է Հոգևոր երաժշտությունը՝ այդ բնագավառում ստեղծելով գլուխգործոցներ, որոնք ունեն Համամարդկային Հնչողություն:

Մեղեդու կառուցման խնդրում Կոմիտասը ելակետ էր ընդունում Հնչերանգի միջուկի զարգացման Բեթհովենյան սկզբունքը՝ նրան անպայման օժտելով ազգային դիմագծով: Դա նրան Հնարավորություն է ընձեռում շատ Հակիրճ ձևերի կիրառությանը Հասնելու առավելագույն արտահայտչականության:

Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, թե Կոմիտասի Հիմնական ստեղծագործական մեթոդը զարգացման բազմաձայնության սկզբունքն է: Բայց Կոմիտասյան բազմաձայնությունը յուրօրինակ է նրանով, որ այդ սկզբունքը կիրառվում է փոքր ձևերի մեջ և դրանով Հասնում մեծ ընդհանրացումներին:

Երաժշտագետներին երկար տարիներ զբաղեցրել է Կոմիտասի ժառանգության ուսումնասիրության խնդիրը: Զակատագրի բերումով նրա արխիվը Հավաք և ամբողջական տեսքով չի Հասել մեզ: Ավելին, կարելի է մտածել, որ շատ մեծ են եղել կորուստները: Ուստի զարմանալի չէ, որ կոմիտասագիտությունը բազմաթիվ անպատասխան մնացած Հարցեր է պարունակում: Դեռևս լիովին ի Հայտ բերված և ուսումնասիրված չեն ոչ միայն նրա ստեղծագործությունները, այլև կյանքի ու գործունեության Հետ կապված բազմաթիվ վավերագրեր: Մեր այս աշխատության մեջ ներկայացնում ենք կոմիտասյան մի քանի նորահայտ վավերագրեր, որոնք Հարկավ ինչ-որ չափով կնպաստեն Կոմիտաս-երևույթը ճիշտ ճանաչելու և բնութագրելու:

Կոմիտասի Հետաքրքրության ոլորտում երկար ժամանակ եղել է միջնադարյան խազերի վերծանության խնդիրը: Նրա «բա-

նալի խագերի» արտահայտությունը մերօրյա հետադոտողներն ըմբռնում են իբրև ձայնեղանակների նմուշներ, որով հստակ հեռանկար է բացվում, ինչպես պնդում է պրոֆ. Ն. Թահմիզյանը, Հայոց միջնադարյան ձայնեղանակների համակարգը վերականգնելու, նրա պատմական զարգացման ընթացքը և հանգամանքները լուսաբանելու միջոցով խազավոր ձեռագրերի «վերծանությունը ընդհուպ մոտենալու իմաստով»: Իսկ խագերի առեղծվածի վերջնական լուծումից հետո շատ քան կպարզվի Հայոց հին երաժշտության վերաբերյալ:

Այնքան բազմազան հետաքրքրություններ է ունեցել Կոմիտասը, այնքան ծավալուն գործ է կատարել, որ հիրավի, այդ ամենը վեր է մեկ անհատի կարողություններից: Առասպելական աշխատունակությունը, միանալով երաժշտական հանճարին, հնարավորություն է տվել, որ Կոմիտասը հրաշքներ գործի թե՛ ստեղծագործության, թե՛ կատարողական արվեստի, թե՛ գիտահետազոտական աշխատանքների ասպարեզում: Մխրանք, որ իսկապես հավասար է հրաշքի:

Կոմիտասի ժառանգության արդի ուսումնասիրողներից մեկը նկատել է, թե Կոմիտասը «ժառանգել ու շարունակել է ոչ միայն Հայ միջնադարյան երաժիշտների, այլև 19-րդ դարի Հայ կոմպոզիտորների պրոֆեսիոնալ ավանդույթները: Մեծարելով նրա ստեղծագործական հուժկու անհատականությունը, մենք չպետք է մոռանանք, որ նրա մտքի հանճարեղ թռիչքը նախապատրաստված էր Հայ երաժշտական մշակույթի բազմադարյան ողջ զարգացմամբ: Հայ երաժշտության բովանդակ նվաճումների գիտակցական նվաճումն էր իր մեջ, որ հնարավորություն տվեց նրան դրսևորվելու որպես իր ժողովրդի զավակի: Զավակ, որ իր ողջ գործունեությամբ ապացուցեց, որ Հայն ունի իր երաժշտությունը, և այդ երաժշտությունը արժանի է դասվելու աշխարհի ամենազարգացած մշակույթի տեր ազգերի արվեստների շարքում»¹¹⁵:

¹¹⁵ Կ. Խուդաբաշյան, Կոմիտասը և նրա նախորդները, «Կոմիտասական», հտ. 2, էջ 14: (Ընդգծումները հոդվածագրից են):

Մինչև Կոմիտասը ոչ ոք չէր հասել այդպիսի բարձունքների, և թվում է, թե անհասանելի է ընդհանրապես մարդկային կարողականությունը: Նա եղավ ինչպես եկեղեցական երգեցողության, նույնպես գեղջուկ երգի, քաղաքային բանահյուսության ամենաստույգ գնահատականների հեղինակը, հորինեց իր սեփական երգերը և ըստ ամենայնի առաջ մղեց Հայ երաժշտության զարգացումը: Նրան հաջորդող սերունդները քայքային Կոմիտասյան ճանապարհներով և իրենց հերթին արձանագրեցին մեծամեծ նվաճումներ, որոնք պատիվ են բերում ոչ միայն իրենց, այլև մեծ ուսուցչին՝ անմահանուն Կոմիտաս վարդապետին:

Ամփոփելով մեր աշխատությունը՝ ուզում ենք վկայակոչել արվեստի ու գրականության երևելիների, ինչպես և եվրոպական գիտության և մշակույթի բազմաթիվ հեղինակությունների ասույթներից մի քանիսը: Դրանց հեղինակները խոնարհվել են Հայոց մեծ երգահանի երաժշտական հանճարի առջև (Կլոդ Դեբյուսի, Բուրգո Դյուկուդրէ, Վենսան դը Էնդին, Ռոմեն Ռոլան, Լուի Լալուա և այլք):

Կոմիտասի համերգներին ուշադրությամբ հետևել է նշանավոր Հայագետ-լեզվաբան Ֆրեդերիկ Մակլերը և գրի է առել իր սպավորությունները:

«1914 թ. Փարիզի միջազգային երաժշտական համագումարում, ուր հավաքվել էին տիեզերքի գլխավոր երաժիշտները, Կոմիտասը տվեց Հայ ժողովրդական և Հայ հոգևոր երգերի մի համերգ՝ հիացմունք պատճառելով ներկա երաժշտական հեղինակություններին: Ժողովրդական երաժշտության, ինչպես և արորի, խոփի, գութանի երգերի հետ միասին նրա վարած դասախոսությունները, պետք է ասել, համագումարի նիստերից ամենաթանկագինը եղան: Երբ Կոմիտասը նստեց դաշնամուրի մոտ մեղմորեն երգելու Հայկական երգ, ունկնդիր Հասարակությունը քարացած մնացել էր լուռ, և այնտեղ տիրեց այն վեհապանծ հմայքը, այն գեղարվեստի պարզությունը, որ բխում է Հայկական երաժշտությունից»¹¹⁶, - գրում է Հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը:

¹¹⁶ Անդ, էջ 30:

Եվրոպացի արվեստագետների, գրողների, գիտնականների հիացմունքը շարժած Կոմիտասը բարձր է գնահատվել նաև իր հայրենակից մտավորականների ու արվեստագետների կողմից: Ա. Ջոպանյան, Հ. Թումանյան, Ա. Իսահակյան, Դ. Դեմիրճյան, Ն. Տիգրանյան և շատ ուրիշներ ամենաբարձր գնահատականն են տվել նրան, բնութագրել նրա անձն ու գործը: Դ. Դեմիրճյանը հայ երաժշտության անցյալի ժառանգությունները որոնող և գանձող Կոմիտասին պատկերացնում էր «Իբրև մի խանդավառ ողմանտիկ և վանքի պատուհանից մեր աշխարհին նայող, իբրև մի երազող արեղա, մյուս կողմից նրա մեջ սակավ չէ ժողովրդական երգի ունակումը, որի համար մեծապես գնահատում ենք նրան»¹¹⁷:

Կոմիտասին իր հոգվածներում պատշաճ գնահատանքի է արժանացրել մեծ երաժշտին նվիրված մեծագույն քերթվածքներից մեկի՝ «Անյուելի զանգակատան» հեղինակը: «Կոմիտասից առաջ էլ կար հայ երգ ու նվագ, հայն ուներ իր երգային համակարգն ու երաժշտական քերականությունը: Բայց այդ համակարգը տարբերելու և համադրելու, այդ «քերականությունը» ուսումնասիրելու և օրինավորելու համար հարկավոր էր հանճարեղ լինել: Այս վերապահությունը՝ Կոմիտասն էր, որ հայերին հայոց երգ ու նվագ տվեց...

Կոմիտասը՝ առինքնող մարդու և անկրկնելի երգահանի, անբաղդատելի երգչի ու մեծ գիտնականի, ուսուցչի և դասախոսի, բանաստեղծի և բանասերի, խմբավարի և պատարագչի բազում շնորհներով էր օժտված»¹¹⁸, - գրում է Պարույր Սևակը:

Հազարավոր բանատողեր են ձոնվել Կոմիտաս վարդապետին, բազմիցս կերտվել է նրա հմայիչ ու վեհ կերպարը: Եղիշե Չարենցը ևս հաճախ է անդրադարձել կոմիտասյան թեմային, և նրա բերած նպաստը այդ կերպարի կատարելության հասնելու գործում ավելի քան ծանրակշիռ է: «Էպիտաֆիայի» մեր ընտրությունը բացատրվում է խոսքի խտությունը: Ե. Չարենցը ձգտել է Կոմիտասի բազմաբեղուն-բազմակողմանի գործունեությունը բնու-

¹¹⁷ Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հտ. 12, Երևան, 1985, էջ 133:

¹¹⁸ Պ. Սևակ, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1974, հտ. 5, էջ 132-133:

թագրել չորս տողի մեջ, երբ արտահայտչական դաշտը փոքր է, և մեծ է ընդհանրացնելու վերացարկման պահանջը.

Աստ Կոմիտասն է հանգչում իբրև հող ու աճյուն առհավետ:

Միրտ մոխրացած, դարձած հող՝ երբեմնի անոթ՝ ձայնածին:

Այր մահացու՝ աշխարհում նա եղել է դպիր, վարդապետ:

Այր մշտաձև՝ ձայնապետ-ձայների արքա-ձայնագիր¹¹⁹:

¹¹⁹ Ե. Չարենց, Երևան:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ազատյան Թ., Կոմիտաս վարդապետ. Իր կյանքն ու գործունեությունը, հ. 1-ին, Կ. Պոլիս:
2. Աթայան Ռ., Հայկական խազային նոտագրություն, Երևան, 1959:
3. Ասատուրեան Յ., Կոմիտաս վարդապետի հետ. Հայ երգի արահետներով, Թեմրֆլայ, 1954:
4. Արզումանեան Չավեն աւ. քահանայ, «Ազգապատում», հ. 7, Ա գիրք, Նիւ Եորք, 1995:
5. Գասպարյան Ա., Կոմիտաս, Երևան, 1947:
6. Գասպարյան Գ. Ն., Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին, Երևան, 1960:
7. Գասպարյան Ա. Գ., Կոմիտաս. Կյանքը, գործունեությունը, ստեղծագործությունը, Երևան, 1961:
8. Դեմիրճյան Դերենիկ, Երկերի ժողովածու, հ. 12, Երևան, 1985:
9. Դեմիրճյան Դերենիկ, Երկերի ժողովածու, հ. 14, 1987:
10. Եղիզար Ա., Հայկական երաժշտությունը Բեռլինում, «Նոր դար», 1899, № 115:
11. Թերլեմեզեան Ռ., Կոմիտասի կեանքն ու գործունեությունը, Վիեննա, 1924:
12. Թերլեմեզեան Ռ., Կոմիտաս (ժողովածու՝ նվիրված ծննդյան 60-ամյակին), Երևան, 1980:
13. Խուդաբաշյան Կ., Կոմիտասը և նրա հաջորդները, «Կոմիտասական», հ. 2, Երևան, 1981:
14. Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, (հավաքեց Ռ. Թերլեմեզյան), Երևան, 1941:
15. «Կոմիտաս», ժողովածու, Երևան, 1980:
16. «Կոմիտասական», հ. 1, Երևան, 1969:

17. «Կոմիտասական», հ. 2, 1981:
18. Ղորղանեան Վ., Կովկասեան երաժշտութիւն (ռուսերեն): Թիֆլիս, 1908:
19. Մելիքյան Ա., Կոմիտասի ստեղծագործությունների անալիզը, Երևան, 1932:
20. Մեսրոպյան Աղավնի, Կոմիտաս (հուշեր), Երևան, 1942:
21. Սկրտչյան Ա., Բանաստեղծություն և իրականություն, Երևան, 1959:
22. Յակոբեան Էդուարդ, Ժամանակակիցները Կոմիտասի հմայքի տակ, Գահիրե, 1989:
23. Պերպերեան Շ., Կոմիտաս վարդապետ. Անձը և գործը, Բուխարեստ, 1936:
24. Սարգիսեան Գարեգին Եպիսկոպոս, Կոմիտաս վարդապետ հայ երաժշտութեան առաքեալը, Բէյրութ, 1969:
25. Պարույր Սևակ, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1974:
26. Վարդանյան Վ., Հավերժ ճամփորդ, Երևան, 1969:
27. Տիգրանով Գ., Հայ երաժշտական թատրոնը, Երևան, 1956:
28. Փաշինյան Է., Կոմիտասի խմբերգերում, «Կոմիտասական», հ. 2:
29. Օղլուգեան Աբել վարդապետ, Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, Մոնթրեալ, 1994:
30. X. Кушанарев, Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, Л., 1958.
31. B. Корганов, Кавказская музыка, Тифлис, 1908.
32. A. Шагвердян, Комитас и армянская музыкальная культура, Ер., 1956.
33. Г. Тигранов, Армянский музыкальный театр, т. 1, Ереван, 1956 г.

2. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

- «ԱՄԵՆԱՅՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ», 1926
«ԱՆԱԴԻՏ», 1907, համար 8, 1931, համար 1-2
«ԱՐԱՐԱՏ», 1890, 1896, 1898, 1899, 1907
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ», 1947, 1948, 1969, 1970, 1994
«ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ», 1921, № 736
«ԺԱՄԱՆԱԿ», 1929
«ՆՈՐ ՂԱՐ», 1896, համար 70
«ՀԱՅՐԵՆԻՔ», 1924, համար 7

«ՄԻՈՆ», 1936, համար 1
 «ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏ», 1955, համար 9
 «ՊԱՏՄԱ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ», 1958, համար 1
 «ՏԱՐԱԶ», 1891, համար 15:

3. ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

- Ա) ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎ (ՀՀ ՊԿՊԱ):
 ֆ. 56 (ՍԻՆՈՂ) ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ, գ. 276
 Ֆ. 57 (ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆ), 8-1, գ. 202, 276., ց.-2, գ. 120, 183, 2282
 Ֆ. 312 (ԳԵԻՐՈՂՅԱՆ ՀՈԳԵԻՐ ԾԵՍԱՐԱՆ), ՑՈՒՑԱԿ-1, գ. 41, 243, 293
- Բ) Հայաստանի Հանրապետության Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան
 ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՐԽԻՎ
 ԿԱՐԱՊԵՏ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆԻ ԱՐԽԻՎ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան.....	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ	10
Յայտարարություն.....	15
Առաջին նվաճումներն ու ներդրումները	26
Կոմիտասը եվրոպայում	32
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ	41
Պատարագ.....	44
Ազգային - Հայրենասիրական երգը Կոմիտասի գնահատմամբ	50
Հոգևոր երգերի ժողովածու	52
Կոմիտասը երաժիշտ	60
Երգիչը.....	69
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
Համառոտ տարեգրություն	75
Վավերագրեր և փաստաթղթեր.....	80
Վերջաբան	97
Օգտագործված աղբյուրներ.....	104

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԵՊՍ. ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս

Վերսրբագրիչ

Սրբագրիչ

Կազմը և համակարգչային

ձևավորումը

Վահանդուխտ Դերձյան

Ռուզաննա Գաբրիելյան

Տիգրան Ապիկյանի

Ստորագրված է տպագրության 11. 05. 07 թ:

Չափսը 60x84 $\frac{1}{16}$: Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը օֆսեթ:

Տպագր. 6,75 մամուլ: Տպաքանակ՝ 500:

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյան 52